

Trauma és emlékezet

Budapest II. világháborús ostromának narratíváiban

JELIGE: „Szív-Seb-Ész”

Tartalom

Előszó	3
Bevezetés	3
Kutatásról. Célok és módszerek	5
Kutatástörténet.....	6
Történelem és szájhagyomány, a kollektív emlékezet tükrében	8
Történeti témájú narratívumok felhasználása	9
Emlékek és emlékezők. A megtörtént események emlékezete és elbeszélése	10
Budapest ostroma	13
Trauma, mint az emlékek rögzítője	16
Politikai akarat beavatkozása az emlékezetbe	18
A hatalom hamis történelemtudata	19
Az emlékezés és trauma a rendszerváltás után	26
Az emlékezet elmondása	28
Az emlékezet leírása	30
Személyes felelősség a múlt iránt.....	32
Összegzés	34
Melléklet.....	35
Képmelléklet.....	36
Felhasznált irodalom	45

Előszó

Az elmúlt évtizedekben felerősödött a személyes-, a lokális- és a kollektív emlékezet iránt a társadalmi, és a tudományos érdeklődés. Az egyéni, a családi vagy éppen a lokális történelem történetmondási eseményeinek komoly szerepe van életünkben. Történeteink a közösség felé reprezentált identitásunk része. A néprajztudomány többnyire nem foglalkozott a háborús múlt jelenkori narratíváival, holott a traumatikus események, egy-egy elbeszélés, élettörténet „visszatekintési csúcspontjai.”

Munkámban Budapest második világháborús ostromának jelenkori narrációit dolgozom fel. Arra a kérdésre kerestem választ, hogy a trauma és emlékezet milyen módon őrizte meg az egyén történeteit, hogyan hatott az egyéni és a közösségi narratív identitás kiépítésében? Illetve hogyan használják fel (re)konstruált „múltjukat” az elbeszélők, későbbi életútjuk igazolására, társadalmi presztízszük megerősítésére. A 70 évvel ezelőtti eseménynek egykor többszázezer átélője volt, számuk mára demográfiai okokból kifolyólag erősen megfogyatkozott. Dolgozatom alapját az a 42 interjú (≈2690 perc, ≈225 oldal) adja, melyet 2012 és 2014 között készítettem, főleg belbudai beszélgetőtársaimmal. Hálával és szeretettel gondolkodok rájuk, találkozásaink során sokkal többet kaphattam Tőlük, mint amennyit a munkámmal adhattam nekik. Ezúton is köszönöm türelmüket és bizalmukat mellyel találkozásainkkor megajándékoztak!

Bevezetés

Trauma és emlékezet. Két fogalom, melyek első látásra nem tűnnek úgy, mintha a néprajztudomány „hívószava” közé tartoznának. A trauma a testi-lelki sérülés, megrázkódtatás jelölője, míg az emlékezet az egyén vagy közösségének azon képessége, mellyel képes megőrizni és előhívni a korábban megjegyzett információkat. Traumát és emlékezetet csak élő csoport hordozhat, melyek egyaránt meghatározzák a múltat és a jelent. A társadalom részei, melyeket az egyének és közösségeik egyaránt magukban hordoznak – kiváltképpen a háborús generációk esetében. A 20. századi tragédiákat megélt korosztályok számára a két fogalom szinte mindig elválaszthatatlan. A trauma megakadályozta a felejtést, az emlékezés pedig a traumák újbóli átélésére készítetett. Mindkettő, állandó alakulásban és változásban van, kommunikációs folyamatokat hoz létre az egyén életében, melyek ezáltal hatnak közösségeik működésére.

A 20. századot gyakran nevezik a traumák évszázadának. Embert próbáló, sorsfordító események sorozatát élte át hazánk több egymást követő generációja is. A társadalom különböző csoportjai a totális diktatúrák alatt elszenvedett traumatikus élményeik többségét elfojtani kényszerült. Számos jelentős történelmi krízis mellett a második világháború alatt elszenvedett tragikus események nem kerülhettek tényszerűen a nyilvánosság elé. A szocialista rendszer alatt kialakult őszintétlen társadalmi légkörben lehetetlenné vált a múlt sérelmeinek kollektív feldolgozása. A Rákosi- majd a Kádár-korszak évtizedeken keresztül a „hamis történelem” és a feledtetés tudatos politikáját erőltette a társadalom tagjaira, melynek egyoldalúsága csak az 1980-as évek végére oldódhatott fel. A 20. század megrendítő történelmi, politikai eseményei napjainkban közismertek, ám azok lélektani, társadalomlélektani hatásai jórészt szinte máig ismeretlenek és feldolgozatlanok. Azt hihetnénk, hogy a háborús generációk traumái az érintett korosztályok elöregedésével, elmúlásával megszűnnek, ám az elmúlt évtizedek szociológiai és a társadalomlélektani kutatásai azt bizonyították, hogy a háborús események elszenvedői, feloldatlanul maradt traumái, a későbbi generációk életét is nagyban befolyásolja. Hajduska Marianna pszichológus szerint a történelmi, társadalmi traumák elrendeződése különböző generációkon átívelő folyamat.¹ A ki nem beszélt, meg nem magyarázott események, a bizonytalan családtörténetek, mind a traumák elfojtásának társadalmi tünetei. Az egyének és a különböző csoportok generációi között létrejött társadalomlélektani krízisek, kommunikációs zárlatok kísérik a jelen hétköznapijait, az emberi kapcsolatok mennyiségét és minőségét. A fel nem dolgozott második világháborús krízisek egy része ma is a társadalmi emlékezet egyik alkotóeleme, melyek narratív formáiban a néprajztudomány számára is kutathatók. Mára a második világháborús múlt, a jelen „valóságának” értelmezésében lép elő. Az egyéni emlékezet múltjainak „valósága”, lassan történelemmé válik.² A néprajztudomány nem csupán az emlékezet megőrzésében nyújthat segítséget, hanem azon túlélve az egyéni életutak tudományos megismerése és feldolgozása révén rámutathat – többek között – az egyéni és kollektív emlékezet, valamint az identitás „rejtett” társadalmi összefüggéseire is. A szemtanú-korosztályok élettörténeteivel, élménytörténeteivel és további „ego-dokumentumaival” az érdeklődés középpontjába kerül az ember által megélt tapasztalat. A narratívákban létrejövő „múlt-konstrukciók”, a megtörtént események elbeszélhetőségének új lehetőségeit rejtik magukban. E forrásokkal részben tágíthatóak a múltból alkotott történelmi ismereteink, másrészt, ami néprajzi szempontból ennél jelentősebb az az, hogy lehetőség

¹ Hajduska 2010: 206.

² Braun 1995: 44.

nyílik arra, hogy a jelen társadalmának múltképét, identitását és mentalitását jobban megismerhessük. A narratívák rálátást nyújtanak a jelenre és problémáira.³ Az élettörténetek, életrajzok, a feltárulkozó életutak elemzésével ismerhetjük meg az egyén és közösségeinek működését.⁴

Kutatásról. Célok és módszerek.

Budapest második világháborús ostromának témaköre – történelmi, társadalmi, gazdasági, kulturális jelentőségét tekintve – meglehetősen elhanyagolt. A néprajztudomány is sokáig csak városi, történelmi témát látott a háborús események mögött, és nem foglalkozott azok társadalmi hatásaival, jelenkori narratíváival, holott az egyéni életeket formáló háborús események hatottak és hatnak a közösségre, múltképének, nemzetképének, lokális történelmük értelmezésére. Kutatásomban mindvégig a személyes aspektusok és elsősorban a még az oralításban élő múltképek, a személyes emlékezet, a lokális emlékezet, a kulturális emlékezet megismerése koncentráltam. 42 ostromot átélő személlyel készítettem interjút, melynek tapasztalatait felhasználtam dolgozatom megírásához.

Az adott keretek között nem tartom feladatomnak Budapest második világháborús ostromának történeti háttérének részletes bemutatását – ez egyébként is történészi feladatot igénylő munka lenne, – ugyanakkor történeti, társadalomtörténeti adatokkal szeretnék rávilágítani a kulturális emlékezet kialakulásának és mozgatórugóinak legfőbb alakzataira. Kutatásom során a történeti források mellett nagyban támaszkodtam az általam gyűjtött további személyes forrásokra (interjú, napló, vers, fénykép, rajz stb.), melyekkel jobban megismerhető az egyének „rekonstruált” emlékezetének múltképe. Az interdiszciplináris szemléletet szem előtt tartva kutatásomat az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtárában, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában, valamint a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum adattáraiban folytattam.

³ White 1997: 50.

⁴ Mohay 2014: 13.

Kutatástörténet

Igaztörténetek néprajzi gyűjtése már a 20. század elején megkezdődött (ld. Kálmány Lajos gyűjtései), majd a '40-es években Bálint Sándor⁵, majd az '50-es évek végén Dobos Ilona⁶ kezdett el foglalkozni a városi igaztörténetekkel. A gyűjtések csak később, a '60-as években váltak szervezetté, amikor a magyar folkloristák, főleg a budapesti egyéniségkutató iskola tagjai gyűjteni kezdték a személyes életrajzi elbeszéléseket (ld. Ortutay Gy., Dégh L., Dobos I.).⁷ A gyűjtések többnyire nem foglalkoztak az egyéni sorsokat nagyban befolyásoló háborús, történelmi események narratíváival. Egyrészt haszontalannak tartották, másrészt az uralkodó ideológiai légkör nem tette lehetővé a történelmi narratívák megörökítését. Szilágyi Miklós így emlékezik ezekre az időkre: „*Egyetemista koromban – ahogy minden etnográfust és folkloristát akkortájt – ezzel az iránymutatással bocsátottak el első önálló gyűjtőutamra tanáraim és a nálam idősebb pályatársak: a jó néprajzi gyűjtő onnan ismerszik meg, hogy tudja irányítani, mederbe tartani az adatközlővel folytatott beszélgetéseket. Azonnal hallgatsd el és térítsd vissza az öreg magyart a földművelésre–állattartásra–halászatra, s ha nem sikerül, inkább hagyd ott, amikor a háborúról és a hadifogságról kezd el beszélni – minden öreg hajlamos ugyanis a haszontalan »mellébeszélésre.«*»⁸

A néprajztudomány eleinte a rurális társadalom megjelenő életutakra figyelt fel.⁹ A '70-es évektől a történelemtudomány, a szociológia, a pszichológia és a néprajztudomány is egyre nagyobb hangsúlyt fektetett a személyes történelem dimenzióinak megismerésére. Az egykori személytelen, kontextus nélküli „antológiák” helyett, személyes sorsok, az emberi emlékezet került a központba, mely új kutatható forrás-csoportokat is létrehozott.¹⁰ A rendszerváltást követő években a személyes történelmi emlékezetet megörökítő narratívák kutatások megmutatták, hogy van mód és lehetőség a háborús események utóéletét a néprajztudomány változatos, személyközpontú módszereivel is megvizsgálni. A második világháború eseményeinek narratívák általi „feldolgozása” még csak az utóbbi években kezdődött meg. Kiemelkedő jelentőségű munkák láttak már napvilágot a háborútól el nem választható „malenkij robot” emlékezetéről is. Folklorisztikai megközelítésből Küllös Imola

⁵ Bálint 2011.

⁶ S. Dobos 1958.

⁷ Küllös 1988: 252.

⁸ Szilágyi 2007: 481.

⁹ Hoppál-Küllös-Manga 1974.

¹⁰ Deáky-Smid 2014: 9.

és Vasvári Zoltán interjúikkal a hadifogoly- és munkatáborok emlékanyagát kutatták.¹¹ Vajda András korabeli levelezéseket dolgozott fel,¹² míg Szilágyi Miklós a második világháború hadifogolyemlékek szóbeliségére hívta fel a figyelmet.¹³ Az életutak feldolgozása és a digitális „emlékezeti-archívumok” létrehozása révén széles körben megismerhetővé tették a háborús-, a holocaust emlékezéseket és az azok mögött meghúzódó identitás-elképzeléseket.¹⁴ Külföldi munkákban kiemelt jelentőséget fordítottak a második világháborús német trauma feldolgozásának is.¹⁵

Módszertanilag követendőnek tartottam Bögre Zsuzsanna és Szabó Csaba az '50-es évek elnyomásának emlékeztét feldolgozó munkáit.¹⁶ A néprajztudomány történelemszemlélet kutatása az elmúlt években főleg az 1956-os forradalom köré összpontosult.¹⁷ Munkámba az '56-os narratíva-kutatások módszertanát és eredményeit is igyekeztem beépíteni. A történelmi narratívumok elemzése és az emlékezés módszertani vizsgálata miatt, kiemelt jelentőséggel kezeltem Zsidó Ferenc gondolatindító A múlt kisajátítása című könyvét is.¹⁸

Budapest ostromával kapcsolatosan nem készült még néprajzi munka. A legfontosabb oral history módszert is felhasználó gyűjtéseket a Hadtörténeti Intézet, a Szikla Kórház Múzeum, Ungváry Krisztián¹⁹, Gosztonyi Péter²⁰ és Cecil D. Eby²¹ végzett.

¹¹ Küllös-Vasvári: 2006., Vasvári 2007, Küllös 2012: 340-351.

¹² Vajda A. 2007.

¹³ Szilágyi M. 2007.

¹⁴ Welzer-Moller-Tschuggnal 2005., Kovács M. 2005., Braun 1995.

¹⁵ Braun 1995.

¹⁶ Bögre-Szabó 2010.

¹⁷ Bartha-Keményfi-Marinka 2009.

¹⁸ Zsidó 2012.

¹⁹ Ungváry 2003.

²⁰ Gosztonyi 1998.

²¹ D. Eby 2003.

Történelem és szájhagyomány, a kollektív emlékezet tükrében

A hazai etnológia több mint száz éve kutatja és gyűjti a történeti narratívumokat.²² A történetírás és a szájhagyományok történeti tudása között azonban sajátos véleménykülönbség is tapasztalható.²³ A különbségek módszertani okainak egy része, meglátásom szerint, Pierre Nora emlékezet és történelem szembeállításából is megmagyarázhatóak. Az emlékezetet élő csoportok hordozzák, míg a történelem „csupán” a múlt utólagos megjelenítése. Dolgozatomban a szemtanú generáció narratíváin keresztül vizsgálom annak még élő múltképét, azonban az „emlékezetközösségének” lassú elmúlása megállíthatatlan. Az egyéni életutak lezárulásával e mikrovilágok elsüllyednek, a családi emlékezet is csak egy-két nemzedéken keresztül őrzi meg a személyes történeteket.²⁴

Mind a „tradicionális” néprajzi paradigma, mind pedig az oral history típusú kutatások abból motiválódtak, hogy a szemtanú korosztályok kihalása megkezdődött, ez pedig valaminek a végét jelenti.²⁵ E szempontból nézve, Budapest második világháborús ostromával kapcsolatos társadalmi emlékezet meggyengült, ezért van szükség „intézményesen” létrehozott emlékezeti helyekre.²⁶ Minden ilyen irányú kutatás, gyűjtés mögött az archívum létrehozás kor ideológiája áll, mely valójában nem az emlékezetközösségek, hanem a történelem igénye. Az emlékezőközösségek ugyancsak létrehoznak forrásokat, egyfajta emlékezeti helyeket lokális történelemkonstrukciójuk alátámasztásaként.

A kutatásom céljaiban és módszereiben eltér a történész munkáktól, melynek okai a két tudományterület különbségében érhető tetten. Úgy vélem, hogy a különböző módszerrel és szemlélettel készült munkák azonban kölcsönösen kiegészíthetik egymást. Mára a néprajztudomány többnyire az émius látásmód segítségével, igyekszik megismerni és értelmezni kutatása tárgyát, jelen esetben az emlékezetközösségeket. A múltra vonatkozó emlékek narratív formában öltenek testet, melyek értelemszerűen nem azonosak a megtörtént eseményekkel. A néprajztudomány szemszögéből tehát az egyéni múlt „valósága” előnyt élvez az egykor megtörtént események „valóságával” szemben. Az átélők egyéni múlt reprezentáció mindig az egyéni jelenben megkonstruált életút igazolásaként, magyarázásaként

²² Keszeg 2007: 18.

²³ Hoppál 2008: 27.

²⁴ Tóth E. 2003 211

²⁵ Assmann 2013: 11.

²⁶ Nora 2009.

jelenik meg, így azok a jelenkutatás forrásai. Ezzel ellentétben a történészek a legtöbb esetben a szaktudományuk struktúrája, külső fogalmi készletük alapján írják le a megtörtént eseményeket. Többnyire az étikus megközelítést használják és a „nagy narratívára” összpontosítanak, hogy kutatásuk „objektívnek” tűnjön. A történésznek, a tények szöveges átalakítása közben azonban az irodalmi munkákhoz hasonló fikcionális írásmódot kell használnia.²⁷ Meglátásom szerint a személyes emlékezet, a kollektív emlékezet értékét éppen a belső fogalmi rendszerek keretén belül meghatározott múltelképzelések megismerései adhatják. Mindezek nélkül azonban nem lehet sem egyéni, sem társadalmi jelenségek megértéséről beszélni. A történetek életútban betöltött szerepének segítségével lehet rávilágítani az emlékezések központi motiválóira, azokra a sorsfordító történésekre melyek milliók sorsát és későbbi emlékezetét határozták meg.

Történeti témájú narratívumok felhasználása

A néprajztudomány hagyományos információszerzése az interjúkészítés. A néprajztudomány és a történelemtudomány ugyanazokat a forrásokat másképpen hasznosítja. A néprajztudomány interjúkészítés technikái, noha számos ponton hasonlóságot mutatnak az oral history típusú történelmi kutatásokkal, el is térnek azoktól. Az oral history által létrejött kutatások többnyire egy-egy konkrét múltbeli eseményhez kötődnek.²⁸ Ebből adódóan számos esetben ezek az elbeszélések, csupán a meg nem ismert életutak kiragadott elemeiként jelennek meg, melyekben az elbeszélőnek nem volt lehetősége, hogy történeteit az életútján belül súlypontozza, kontextualizálja. Az néprajzi élettörténeti interjúk az egyén személyes, társadalmi, történelmi kontextusait igyekszik teljesebben meghatározni, mégpedig úgy, hogy nem csupán egyetlen egy esemény, cselekmény feltárására törekszik. Meglátásom szerint a kiragadott háborús visszaemlékezések valójában megérthetetlenek maradnak, ha a személyes egyéni életutakat nem ismerjük meg mögötte. A néprajzi interjúk éppen ebben térnek el a legtöbb oral history típusú történeti emlékezet kutatásoktól, mert nem csupán az egykor megtörtént események elbeszélése, hanem a narrációt létrehozó egyéni és közösségi kapcsolat- és viszonyrendszer vizsgálatára is igényt tart.

A néprajzi kutatások léptékrendszere, személyközpontúsága olyan intim jellegű forrásokat hozhat létre, melyekkel betekintés nyerhető az egyén és a társadalom emlékezetébe

²⁷ White 1997: 11.

²⁸ Kozák 1995: 75.

és annak működési rendszereibe. A ma kutatható múlt-elképzelések mögött ott vannak az egyéni értelmezést jelentős mértékben befolyásoló történelmi események megélésének láncolatai. Az interjúalanyok elsődleges szocializációja, alapfokú tanulmányainak elvégzése a Horthy-korszakban kezdődött, ám a háború megítélése a Rákosi-, a Kádár-korszak, valamint az 1989-es rendszerváltásban létrejött hivatalos múltképe alapján alakult ki. Az egyéni életutak és események ismertetése valamint elbeszélése, az átélt és az éppen aktuális „hivatalos” múltértelmezések alapján jönnek létre. A narrációk alakulása nem választható el az emlékezet változásától. Mindenki saját emlékei, tapasztalatai, történelmi tudása és elvárás-rendszere alapján hozza létre saját múlt-narrációit.

Emlékek és emlékezők. A megtörtént események emlékezete és elbeszélése

Hyden White szerint csupán az a történelem a fontos, amire az átélő emlékezik, az egyén viszont csak arra emlékezik, amire akar.²⁹ Vajon milyen történelmi események maradnak meg a közösség kollektív emlékezetben? Mi az az esemény, ami kellő jelentőséggel bír ahhoz, hogy a társadalmi csoportok, lokális közösségek emlékezetében megmarad? Valamint az emlékek „megmaradásában” milyen szerepe van az írásos kultúrának? Meglátásom szerint azok az események maradnak meg a közösség emlékeztében melyekről módjában áll kommunikálni. A személyes traumák öntudatlanul is emlékezésre, feldolgozásra, kibeszélésre sarkallják az egyént. *„A tragédia megtörtént és olyan emléket hagyott bennem, hogy ennyi év után sokszor még előjön.”*³⁰ *„A félelmes pillanatok néha visszatérnek hirtelen, mint egy villámcsapás szerűen látok bizonyos szituációkat, amik ostrom alatt történtek.”*³¹ A második világháború jelentős emléknymokat hagyott a társadalomban. A lokális-, illetve a különböző emlékezőközösségek egyik központi fejezetévé vált. Mint minden „történelmi téma” „rögzülése” esetében a legfontosabb okok között kell számon tartanunk az eseményekről való kommunikációt, hiszen a személy (és közösség) emlékezete a kommunikációs aktusok során épül be a kulturális emlékezetbe.³² Dolgozatomban elsősorban személyes emlékek és a belőlük kialakult lokális és „kollektív” múlt-elképzelésekkel foglalkozom, hiszen ezek a traumatikus emlékek azok, melyek évtizedek múltán is előhívhatóak, mert a családi élet beszédaktusai „életben” tartották azokat. Vannak emlékek,

²⁹ White 1997: 46

³⁰ Arany 2012. (szóbeli közlés)

³¹ Lesznik 2013. (szóbeli közlés)

³² Assmann 2013: 37.

melyek éppen fájdalmasságuk miatt nem kerülnek elfeledésre, még akkor sem, ha nincs kivel megosztani azokat. „*A ház mellett éjjel ástak [egy sírt]. Óvóhely padokból, mert volt több is, abból ácsoltak egy koporsót. Apát abba fektették be. '45 őszén jött a rendelet, hogy a szabadtéren nyugvó halottakat el kell temetetni rendesen. Akkor apát is kiástuk és elvittük a rendes temetőbe. Másunk nem volt, őszi leveleket szedtünk. Szép nagy leveleket szedtünk azokból fontunk meg egy koszorút, hogy legyen apának egy ilyen koszorúja.*”³³

Az erős negatív érzelmek (félelem, szorongás stb.) hatására létrejött emlékek feldolgozása hosszú és tudatos érzelmi munkát igényel az egyén és a közösség részéről. Az emlékezést, illetve a felejtés hiányát sokszor a trauma erőssége határozza meg. „(...) *Szenvedést, szomorúságot vált ki az emlékezés. Fájdalmas az emlékezés, mert egy világ halálát éltem meg. Dögök, sok halott. Sok áldozat, akik között véletlenek vagyunk mi, az életben maradtak. A felszabadítók embertelensége, brutalitása... Az ember igyekszik ettől érzelmileg elszakadni. Exhumálható élmények tömege. Mélyre temetett, nagyon mélyre temetett emlékek.(...) A tényleges átélők akik, ezt fizikailag és lelkileg átélték. [Budapest ostroma] A kiradírozandó emlékek közé tartozik.*”³⁴

Az érzelmileg jelentős cselekmények – szubjektivitásuk ellenére is – maradandó „emléknyomokat” hoznak létre, ez az oka, hogy a hetven évvel ezelőtti eseményeknek vannak még hitelt érdemlő elbeszélői. Az emlékeket előidéző emléknyomok „hívóingerei” sokfélék lehetnek (hang, illat, látvány, de akár kutatói jelenlét is), melyek sokszor az emlékező előtt is ismeretlenek. „*Amikor a hullákat égettünk hónapokon át... Mindenütt égett a tűz. Mert nem lehetett mindegyiket elásni. A lovakat is el kellett ásni és az embereket is. Borzalmas mennyiségű hús forgott ott. Úgyhogy nagyon sok helyen meggyújtottuk. Ha véletlenül odaég egy hús, amit sütök, akkor minden eljön az emlékezetemben.*”³⁵

„*Vannak az emberben ilyen villanásnyi jelenetek, amik élesen megvannak a többi meg elsikkad. Emlékszem, amikor anyám hozta a dunnát, jött le pincébe. Mondta, hogy nincs lakás, lebombázták a házat.*”³⁶

Nora szerint éppen ezekben a konkrétumokban gyökerezik az emlékezet.³⁷ Vészkorszakot átélők emléknyomainak „öszönzője” gyakorta éppen saját életük „emlékezeti helyei.” Azaz, az a lokális környezet, ahol az egykori tragédiákat átélték. Assmann szerint a külső emlékezet egyike éppen a tárgyak emlékezete, ahol a tárgyak saját szerepkörükön

³³ Mona 2014. (szóbeli közlés)

³⁴ dr. Pesty 2012. (szóbeli közlés)

³⁵ Lesznyik 2013 (szóbeli közlés)

³⁶ dr. Fábán 2013. (szóbeli közlés)

³⁷ Nora 2009.

túllépve, pusztá meglétükkel is a múltra emlékeztetnek.³⁸ Kutatásom során magam is arra a megállapításra jutottam, hogy akik az ostrom óta eltelt évtizedek alatt nem, vagy nem számottevően változtatták meg lakóhelyüket, azok számára az emlékek sokkal „élőbbek” maradtak. Narrációik hosszabbak, összetettebbek, érzelmileg telítettebbek, számukra a múlt az élő emlékezet része. Számos interjúalanyom is hangsúlyozta beszélgetéseink során, hogy „*Ez nem történelem! Csak magának. Velünk ez megtörtént, nekünk az életünk!*”³⁹ Az emlékezet tehát valóban, mint a megélt múlt jelenik meg.

Budapest második világháborús ostromával kapcsolatos elbeszélések – nem kizárólagosan, de – számos esetben pontosak és a történészi kutatások számára is hiánypótló forrásokat tartalmazhatnak, főleg az egyéni traumatikus emlékek köré csoportosuló történetek. Tanulmányomnak nem célja az elmondott történetek hitelességének forráskritikai vizsgálata. Elfogadom beszélgetőpartnereim állításait, hiszen azokban a múltra vonatkozó egyéni emlékeik narratív formájú elbeszélés „valósága” jelenik meg. Keszeg Vilmos elgondolásai szerint magam is úgy vélem, hogy elmondottak „igazság-” és „tévedéstartalmaért” az elbeszélő a felelős.⁴⁰ Tudnunk kell, hogy a megélt múlt és az elbeszélések valóságtartalma sohasem azonos.⁴¹ A múltból csak az marad meg az emlékezetben, amelyet minden társadalom a maga értelmezési kereteiben rekonstruálni képes.⁴² A múltra vonatkozó emlékezet konstrukció csak utólag, a jövő ismereteivel, valamint a kommunikációs aktusok formájában valósul meg.⁴³ Az egyéni emlékek, történetek társadalmivá tételével az egyén identitását, közösségben betöltött helyét is meghatározza.⁴⁴ A múltból alkotott történeteink beszédesen szólnak arról, hogy kik vagyunk a jelenben.⁴⁵ Budapest ostromáról szóló történetek a narratív önreprezentáció és így a narratív identitás része. Az ember élete során számtalanszor újraszervezi énképét, és ennek a szervezési folyamat külső reprezentációjának eszközei a saját történetek. Ennek megfelelően különböző korok, célok és hallgatóság esetében az egyén, meglévő emlékeiből különböző történeteket hoz létre. A múltunkhoz való viszony állandó változásban van, ezért nem beszélhetünk változatlan egyéni- és kollektív emlékezetéről sem. Egy hosszú életút, mely politikai, gazdasági, társadalmi stb. váltásokban bővelkedett, mindig a jelen tudása, elképzelése és elvárásai szerint hozza létre rekonstrukcióit. Idősödő korban sokszor letisztulva, polarizálódva konstruálódnak újra az egyéni

³⁸ Assmann 2013: 20.

³⁹ Kokovai 2014. (szóbeli közlés)

⁴⁰ Keszeg 2011

⁴¹ Braun 1995: 21.

⁴² Assmann 2013: 41.

⁴³ Keszeg 2008: 183.

⁴⁴ Keszeg 2002.

⁴⁵ Tengelyi 1998.

élettörténetek. A jelen igényei és a helyesnek megítélt történelmi elképzelések alapján jön létre az elbeszélte múlt, mellyel egyúttal magyarázza, erősíti és némely esetben igazolja a megítélt saját életút helyességét. A háborús élménytörténetek esetében is ez a helyzet, az átézők a jelenben, múltjukban meghozott döntések helyességét kívánják bemutatni. A „emlékezet múltja” tehát egyúttal az egyén jelenét, jövőjét és a közösségben betöltött szerepét is szervezi.⁴⁶

Budapest ostroma

A háborús események országszerte megrázóak volt, de a fővárost érintő támadás külön figyelmet érdemel. Az ostrom emlékezetének megismerése előtt röviden szólnunk kell arról, hogy mit jelentett Budapest az ország társadalmának életében (gazdasági, társadalmi stb. kontextusok). A kiegyezést követően elindult Budapest nagy jelentőségű fejlesztése, mely óriási forrásokat vont el az ország más területeitől. A Monarchia magyar politikusainak az volt célja, hogy Budapest olyan nemzetközi tekintélyű világvárossá fejlődjön, mint Bécs vagy éppen Berlin. A kereskedelem, iparban, hitelügyletekben már az 1870-es évekre megkérdőjelezhetetlenné vált Budapest monopol helyzete. „Budapest társadalma azzal vált egyre polarizáltabbá, hogy a kereskedő–hivatalnok–mezővárosi paraszti jellegű településhalmaz egységes Budapestként, gyárvárossá kezdett átalakulni.”⁴⁷ 1890-re a lakosság 2/3 proletár lett. Az iparosok 1/3-da, a kiskereskedők és az értelmiség fele is ebben a városban élt.⁴⁸ A polgári középosztály és az elit is Budapesten koncentrált. Az I. világháború kitörésével a városfejlesztések, a beruházások félbeszakadtak, így a főváros nem tudta a nyugat-európai nagyvárosok színvonalát elérni.⁴⁹ A vesztes első világháború után Budapest szerepe is jelentősen megváltozott. Budapest korábban is az ország vezető gazdasági, politikai, kulturális centruma volt, azonban a trianoni békediktátummal a székesfővárost ellensúlyozó regionális központok nagy része elveszett (ld: Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Kolozsvár, Arad, Temesvár), melynek eredményeképpen még erősebb centralizáltság jött létre. A mamut-főváros létrejötté egészségtelen magyar, jellegzetessé vált.⁵⁰ A '20-as években a településszerkezet átalakulása indult meg, városhiányos térségek jöttek létre, a korábbi

⁴⁶ Assmann 2013: 43.

⁴⁷ Gyáni 2000: 165.

⁴⁸ Gyáni 2000: 166.

⁴⁹ Izsák 2008: 335.

⁵⁰ Bárh 1996: 49.

centrumok és vonzáskörzetei gazdasági, kereskedelmi, közlekedési kapcsolatai megszakadtak. A megmaradt gazdasági struktúra nagy aránytalanságot mutatott, Budapest jelentősége felértékelődött.

A második világháború alatt, Románia átállásával (1944. VIII. 23.) a megbízhatónak vélt kelet-romániai német arcvonal összeomlott.⁵¹ A szovjet–román csapatok, a német–magyar csapatokat megelőzve Dél-Erdély irányából betörték az Alföldre. A magyar katonai vezetés szeptemberben több alkalommal is figyelmeztetett arra, hogy belátható időn belül a fővárost ellenséges csapatok érhetik el.⁵² Az eseménydús nyár ellenére Magyarországon a hétköznapi élet látszólag változatlan mederben folyt tovább. A sikertelen kiugrási kísérlet, a nyilas hatalomátvétel, a megszigorított hadigazdálkodás hatására, az ősz végére „kettős” magatartás alakult ki. A lakosok többsége elővigyázatosságból élelmiszerfelesleget halmozott fel, holott ezt rendeletek tiltották.⁵³ A háborús állapotok ellenére az 1944-es év mezőgazdasági termése rekord mennyiségű volt (gabona, kukorica).⁵⁴ A visszaemlékezésekből kitűnik, hogy a budapestiek többségének hasznosítható rokoni-, illetve gazdasági kapcsolatai voltak a vidéki, rurális társadalom tagjaival, mely lehetővé tette a jegyrendszer ellenére is felhalmozást.

Budapest II. világháborús ostromának előestéjén a civil lakosság többsége bizakodó volt a tekintetben, hogy Budapest – Rómához hasonlóan (1943.08.14) – végül nyílt várossá válik, illetve ha mégsem, akkor a front hamar keresztülvonul rajta. Széles körben elterjedt volt az a nézet, hogy „*Budapestre elit csapatok érkeznek!*” A Budapest vonzáskörzetében élők, illetve akik ottani rokoni, baráti kapcsolatokkal rendelkeztek, a háborús események elől a biztonságosnak vélt fővárosban kerestek menedéket. A legtöbb menekült azonban Tiszántúlról, a Duna-Tisza közéről, illetve Észak-Erdélyből érkezett a fővárosba.⁵⁵ A menekültek többségét a már kiürített iskolákban és egyéb intézményekben szállásolták el. Számukról nem készült statisztika, annyi azonban bizonyos, hogy nyugat felé több tízezen menekültek tovább még Budapest frontvárossá válása előtt. A fővárosba menekülők vegyes társadalmi rétegből származtak.⁵⁶

1944 végére kétségbeejtő állapotok jellemezték hazánkat.⁵⁷ 1944. november végére Hitler döntése értelmében egyértelművé vált, hogy Budapestet erőddé kell alakítani.⁵⁸

⁵¹ Ungváry 2005: 11.

⁵² Ungváry 2005: 18.

⁵³ Ungváry 2005: 13.

⁵⁴ Gosztonyi 1998: 35.

⁵⁵ Gosztonyi 1998: 56.

⁵⁶ Gosztonyi 1998: 56.

⁵⁷ Szerencsés 2011: 60.

Budapest határában és peremkerületeiben elkezdődött védelmi munkálatok ellenére úgy tűnt, hogy a főváros lakossága többnyire nem volt hajlandó tudomást venni a közeledő frontvonalról, még akkor sem, amikor a külvárosokból az ágyúk zaja behallatszott. A város magabiztosnak tűnt. Az emberek készülődtek a karácsonyra, aki tehet, meglátogatta rokonait, elment az egyházi rendelettel előrehozott délutáni éjféli szentmisére. Napközben számos budai család Pestre ment át bevásárolni, mivel a boltok, vendéglátóhelységek nyitva tartottak, a közlekedésben nem volt fennakadás.⁵⁹ Sokan azonban már képtelenek voltak hazatérni, mert délutánra a Vörös Hadsereg váratlanul, déli és nyugati irányból bekerítette a fővárost, és tűz alá vette azt. A főváros nem kerülhette el történelmének legsúlyosabb feldúlását.⁶⁰ Minden szörnyűség, ami addig elképzelhetetlen volt, váratlanul valósággá vált. Az ostrom előtti nyugati és szovjet légítámadások Budapest külvárosainak iparterületeire koncentráltak, ahol magyar hadiipari létesítmények voltak nagyobb számban.⁶¹ A 1944 decemberében megkezdődő városostrom alatt azonban a belvárosi részek is elpusztultak. Az ostrom intenzitását mutatja, hogy a Wehrmacht és a Vörös Hadsereg budapesti összecsapása a második világháború leghosszabb európai városostromává vált.⁶² A szervezetlenséget jól mutatja, hogy Budapest lakosságának evakuálása nem történt meg, mert ennek lebonyolítására a magyar szervek képtelenek voltak. November 7-től csupán az önkéntes távozás lehetőségéről szóltak a plakátok.⁶³ Szentestére az ostromlott városban több mint 800.000 civil rekedt, akik közül 35.000 fő a harcok során vesztette életét.⁶⁴ (A budapesti gettókban 100.000-120.000 fő maradt.⁶⁵) Az ostrom után, főleg a civilek közül 130.000 főt elhurcoltak a szovjet fegyveres szervezetek hadifogolynak.⁶⁶

A 102 napos ostrom pusztító hatásai nem csak a városképben, hanem a társadalom működésében is maradandó károkat okoztak. Ahogy a város falai összeomlottak, úgy a társadalom alappillérei is összeroskadtak. Összeomlott az ellátó- és szervezési intézményrendszer. A háború után soha nem épültek fel ugyanazok a hidak és ugyanazok a társadalmi kapcsolatok, melyek korábban a Duna két oldalát összekötötték. A dolgok nem folytatódhattak ott, ahol korábban abbamaradtak, a háború lezárásával Keleten és Nyugaton

⁵⁸ Gosztonyi 1998: 36.

⁵⁹ Gosztonyi 1998: 49

⁶⁰ Gyáni 2000: 237.

⁶¹ Gyáni 2000: 244.

⁶² Ungváry – Tabajdi 2012: 9.

⁶³ Ungváry 2005: 221.

⁶⁴ Ungváry 2005: 9.

⁶⁵ Gosztonyi 1998: 36.

⁶⁶ Bognár Z. 2009.

egyaránt jelentős változások indultak meg.⁶⁷ Az egykori Monarchia Budapestje kiégett, a benne élő emberek pedig új, ismeretlen történelmi kor elé néztek. A háború után egy rövid átmeneti időszak kezdődött.

Az ostrom és az azt követő szovjet megszállás következtében az egyéni és kollektív traumák újabb sorozata indult meg, melyek társadalmi törésekhez, társadalomlélektani összeomláshoz vezettek. A vesztes háború okozta tudatszűkítő sokk a társadalom minden szintjére jelentős hatással volt. A traumák kiváltképpen azokban a közösségekben jelentkeztek nagy hangsúllyal, amelyek kiemelkedően sokat szenvedtek a háború időszaka alatt. Budapest esetében a budai belkerületek voltak legtovább és legintenzívebben kitéve a háborús eseményeknek, valamint az itteni közösségeket érték a legnagyobb identitás-, egzisztenciális-veszteségek is, mivel a Horthy-korszak elitjének, hivatalnok rétegének is többnyire – de nem kizárólagosan - ez volt „szállásterülete”.

Interjúalanyaim többsége (34 fő) az ostromot Budán élte át.⁶⁸ A budai területen élt a régi polgári és az arisztokrata rend legnagyobb és legtehetősebb része. Példaképp említhető az I. kerület lakossága mely 23.000 főről a háború végére 13.000 főre apadt.⁶⁹ A jelentős csökkenés a pusztításokon túl, a nagyszámú elvándorlásnak tudható be. A befolyásos arisztokrata réteg többnyire az ostrom előtt nyugatra menekült. Mindezek ellenére számos kivétel is akadt, például Széchényi Viktor személyében, aki a Várban élte át az ostromot, és az eseményeket naplójában gondosan feljegyezte.⁷⁰ A későbbi évek politikai hatásra az megmaradt arisztokrácia is elhagyta az országot. Kutatásaim során úgy tapasztaltam, hogy a háborús visszaemlékezések, elbeszélések – nem kis részben a jelenkori önreprezentáció részeként – ott jelennek meg a legerősebben a családi „archívumokban,” ahol a legjelentősebb vélt vagy valós veszteségeket szenvedték el.

Trauma, mint az emlékek rögzítője

A háborús évek alatt a család, mint társadalmi intézmény bomladozni kezdett. Egyszerre több nemzedék sem tudta az addig megszokott és elvárt társadalmi szerepköreit betölteni. A háború végével nem állhatott helyre a korábbi – elfogadottnak vélt – társadalmi „rend” (halálesetek, elhurcolások, hadifogság, otthon-, munkahely-, egzisztencia elvesztése stb.). Döntően megváltoztak a társadalmi kontextusok, a háború átstrukturálta az egész

⁶⁷ Ormos 2005: 1.

⁶⁸ I. kerület 21 fő, II. kerület 1 fő, XI. kerület 11 fő, XII. kerület 1 fő

⁶⁹ Gyáni 2000: 244.

⁷⁰ Buzinkay (szerk.) 2003.

társadalmat, új hierarchiát hozott létre. A tömeges traumák átalakították a városi lokális közösségek működését, többek között annak emlékezeti mechanizmusait is. Az átélt személyes tragédiák számos esetben feldolgozhatatlannak bizonyultak. Az ország szovjet megszállása után alárendelt viszony alakult ki, mely nem kedvezett az egyéni és a kollektív traumák feldolgozásának, főleg, hogy interjúalanyaim számára a traumák jelentős részét az országban jelenlévő szovjet fegyveres erők okozták. Budapest ostromáról és az azt követő erőszakhullámról évtizedekig hallgatni kellett az átélőknek. *„Megtanultuk előzőleg azt, hogy nem beszélünk, a saját gondolataikat nem vesszük. Mert nem. Nem! Különben veszélyben lettünk volna.”*⁷¹

Az 1950-es évektől az ideológiailag megkonstruált történelem feloldhatatlan ellentéte éppen abban állt, hogy az egyén és közösségi múlt emlékezete a legtöbb esetben ellentétes volt. Budapest ostromának emlékezete esetében ez az ellentét ugyancsak feloldhatatlannak bizonyult. A politikai hatalom a megtörtént események tényszerű emlékezetét „kollektív amnéziával” kívánta elhomályosítani.⁷² A kényszerű hallgatás, a hazugság és az álmegoldások elfogadása általánossá vált. Számos traumatikus élmény kibeszélhetetlenné vált, nem rendeződhetett narratívává, így azok az „össz nemzeti” elfojtások közé kerültek.⁷³ Kiemelkedően igaz ez a Vörös Hadsereg nőkkel kapcsolatos erőszakos cselekményeire. Pető Andrea szerint „egyéni, de a családban kellett (volna) az élményt feldolgozni, ám végül azt, ami megesett, valójában hallgatásba burkolták. A nőknek a férfiakkal szembeni teljes lojalitása megakadályozta, hogy az élményt feldolgozzák.”⁷⁴ Az erőszak tabusítása többrétegű folyamat, melynek feldolgozására, meglátásom szerint, a férfiak egy része tudatosan is igyekezett megoldást találni. Meglátásom szerint a férfiak nem kevésbé érzékenyek, hanem más a kifejezőmódjuk, máshogy kommunikálnak és emlékeznek. A tagadás évtizedei alatt a traumatikus élmények feldolgozásaként számos íróasztal fióknak szánt produktum látott napvilágot. Lindner Ernő huszonnyolc évvel az ostrom után *Még mindig-mindig csak azt az éjszakát...* című versében így emlékezett a szovjet katonák megérkezésére:

„Aztán bejöttek ... / Az egyik – részegen – / két revolverét homlokomra nyomta. / Tehetetlenül ültem, és félszegen / sírtam, mikor az asszonyokat sorba állították, és kifelé terelték. / Nem számított »ez szép« vagy »az nem szép« / Ha egy megállt, azt durván tovább lökték, / s fegyvereikkel sarka nyomát lötték. / A férfiakat géppisztolyaikkal / tartották sakkban... tudták: egy nyikkan, / az asszony – akit most rángatnak – övé. / S egy sorozatot eresztettek

⁷¹ Szepesfalvy 2014. (szóbeli közlés)

⁷² György P. 2000: 13.

⁷³ Rainer M. 2011: 35.

⁷⁴ Pető 2005: 372.

föle.// Majd az asszonyok visszatértek némán / Ki lány volt az sem mondhatta már: még lány ... / csak az asszonyom marad köztük tiszta / nadrágján – kívül – volt az orosz piszka. / »Én el akarok pusztulni! / ... Elég már! « mondták szótlanul...(...)»⁷⁵

Fórum és meg nem értés nélkül maradtak a 20. századi magyar történelem legnagyobb hatású traumái, melynek eredményeképpen a magyar társadalom „lelki egészsége” nem állhatott helyre.⁷⁶ A traumatikus események jelentős része ekképpen kibeszéletlenül maradtak, mely egy életen át hordozott titokként lappangott az emlékezetben. A közös titkok, a kibírt megpróbáltatások és fájdalmak emléke olykor egy közösség legerősebb kötelékei is lehetnek.⁷⁷ Az emlékezés akár egy-egy csoport identitásának és összetartozás-tudatának központi alkotó eleme lehet.⁷⁸ Azok az emlékezőközösségek, akik a háború után együtt, egzisztenciájukat veszítve „kezdték újra”, azok sokszor néma hallgatással emlékeztek az egykori eseményekre, társadalomban korábban betöltött szerepükre.

Politikai akarat beavatkozása az emlékezetbe

A politikai akarat megpróbáltatásai ellenére, a megélt személyes traumák értelmezése többnyire „nem került” az ideológiák hatása alá. A történelemszemlélet és maga a történelmi tudáskészlet nem csak az iskolában tanultakra korlátozódik, hanem szerepet játszik benne a szóbeli kultúra és a családi emlékek szájhagyománya is.⁷⁹ Nem hanyagolható el azonban az sem, hogy történelmi ismereteink döntő többségét a közoktatási keretek között sajátítjuk el, így annak szerepe igen jelentős.⁸⁰ Akik átélték a háború sorsfordító eseményeit, azok saját tapasztalatuk által alakították ki emlékezetüket, történelem elképzelésüket. Az egyéni múltkép kialakításában döntő szerepet tölt be a megélt tudáskészlet, melyek által megkonstruálódnak az igaztörténetek, élménytörténetek, élettörténetek. A történelemnek és magának a múltnak az értelmezése tehát csak részben politikai hatások eredménye. A társadalom csoportjai, közösségei ugyancsak rendelkeznek a múlt értelmezésével kapcsolatos elképzelésekkel (magántörténelem, személyes tapasztalatok, kollektív emlékezet, naiv történelem stb.), számukra a múlt még élő emlékezet.⁸¹ Az elbeszélte élettörténet maga is valamilyen szinten

⁷⁵ Lindner E. 1973. (kézirat)

⁷⁶ Rainer M. 2011: 27.

⁷⁷ Mohay 2014: 14.

⁷⁸ Assmann 2013: 40.

⁷⁹ Dobos 1986: 154–155.

⁸⁰ Örsi 2014: 45.

⁸¹ Assmann 2013.

mások számára (családtagok, barátok stb.) hozzáférhető, így kisebb-nagyobb mértékben egy közösség múlt elképzeléseit is tartalmazza.⁸² A múlt „több forrásból” való létrehozása még egyértelműbbé válik, ha tudjuk, hogy az emlékezés a kommunikációval marad fenn. Gyáni Gábor szerint a kollektív emlékezethez hozzátartozik még a közösségi hagyomány, valamint a történészek által megteremtett tudás, a modern történeti tudat is.⁸³ Csak szélsőséges esetekben beszélhetünk „elszigetelt”, „önálló” személyes múltképekről. Mert a kollektív emlékezet, a lokális történelem mindig át is veszi, kiegészíti a hivatalos történelem toposzait.⁸⁴ Olykor kiegészítik, máskor meg „vitáznak” a hivatalos történészek állításaival. *„Egy-két dologra azért hívom fel a figyelmet, mert olyan adatokat is tudok közölni, amik Ungvárynál nincsenek.”*⁸⁵ Míg a férfiak a történelemkönyvekhez, addig a nők többnyire szépirodalmi élményeikhez hasonlítják az ostrom élményeit. *„(...) hazudik a Márai, mert ő azt mondja, hogy egyedül jött be az óvóhelyre egy orosz, és rögtön összebarátkoztak egy nővel és nagy szerelembe estek. Ilyen marhaságot! Legalább húszan jöttek be [egyszerre].”*⁸⁶ Az emlékek társadalmi értelmezése és „hagyományozódási” technikái, valamint az a tény, hogy az emlékezők túléltek a diktatúrát, lehetővé tették, hogy színes és változatos szemléletet felvonultató életútjaikat bemutassák, egyéni és közösségi emlékezeti helyeket teremtsenek.

A hatalom hamis történelemtudata

Az emlékezet-politika, a történelem-politika a modern, szimbolikus politizálás egyik legfontosabb elemé vált a 20. században.⁸⁷ A háborúk és csaták képesek megalapozni egy nemzet történelmét, emlékezet-politikáját, mert bennük a jó és a rossz összecsapására redukálhatóak az események végtelen sorozata. Éppen ez az, ami igazán hatásossá teszi, hiszen a „népi” történelem elképzelések is állandóan polarizáltak (a hősök vagy végtelenül jók vagy rosszak).⁸⁸ Az éppen aktuális hatalom mindig legitimizációs céljainak megfelelően állítja be és használja fel az egykori eseményeket, hogy manipulatív módon a közös történelem, az egymáshoz való tartozás érzetét nyújtsa az egyénnek. A második világháborút követő kommunista fordulat az emlékezet-politika tekintetében is radikálisabbnak bizonyult,

⁸² Pataki 2001: 361-378.

⁸³ Gyáni 2008: 412.

⁸⁴ Keszeg 2007: 20.

⁸⁵ Pesty 2012. (szóbeli közlés)

⁸⁶ Kosztolány M. 2012. (szóbeli közlés)

⁸⁷ Apor 2014: 14.

⁸⁸ Keszeg 2007: 18-43

mint a korábbi rendszerváltások esetében. A hatalom igyekezett felügyelni és magához kötni a múlthoz, történelemhez való kapcsolódás lehetséges forrásait. Az egyedüli hivatalos, intézményes keretek között megismerhető múltkép csupán a hatalom megtartásának technikai céljait szolgálta (manipulálni, irányítani, uralni). Budapest ostromának esetében az új hatalomnak előnyt jelentett, hogy a kiégett frontvárosban a hadtörténeti iratanyag jelentős része is elpusztult.⁸⁹ Arra is volt példa, hogy az egykorú, privát forrásokat az új rendszer pusztította el. *„Mivel osztályidegenek voltunk, erősen figyelt emberek voltunk. Házkutatást tartottak nálunk, az egyik füzetet, a Budapest ostromának leírását megtalálták [és elkobozták]. Annak alapján engem bevitték a rendőrségre, faggattak (...)”*⁹⁰

A történelmi események nyilvános megjelenítése Európa-szerte fontossá vált a háború befejeztével. A szörnyű szembesülés után az emberek el akarták felejteni a háborús évek kegyetlenségeit, és új jövőt kívántak építeni, ezt pedig úgy tudták elérni, hogy radikálisan szakítottak a korábbi korszakkal.⁹¹ A Kelet-Európa újonnan megalapuló kommunista diktatúráiban a „történelem” a szovjet ideológia és a politikai akart alapján jelent meg. Budapest intenzív városostroma a szenvedések sorozata, mely kollektív traumává formálódott.⁹² A kollektív traumát azonban nem a közös feldolgozás, hanem a politika által irányított „kollektív amnézia” követte. A 1948-as politikai fordulattal a hivatalos emlékezetpolitika is radikálisan megváltozott. A Rákosi-, majd a Kádár-rendszer a „kollektív felejtést” erőltette a társadalom tagjaira, hogy ideológiájuk által gyártott múltképük társadalmilag elfogadottabb lehessen. A hatalom a kollektív emlékezetet igyekezett tudatosan elnyomni. Nem kaphattak szót mindazok, akiknek emlékei jelentős mértékben meghatározták jelenben betöltött társadalmi szerepüket. A megélt, családi magántörténelem többnyire csak szűk bensőséges körben hangozhatott el, főleg így volt ez a jelentős kríziseket elszenvedő családok esetében. *„Én még az egyetemen sem mertem, nem volt szabad elmondani, rögtön belém folytatták a szót (...) Mert kérdezték, hogy hol van az apám? Eltűnt. Ennyit volt szabad mondani. De hogyan tűnt el? Hát azt már nem lehetett elmondani...”*⁹³

A személyes történetek elmondása illetve elhallgatása sokféleképpen alakult. A saját, vagy éppen a szülők élettörténetei számos esetben ellentétesek voltak a hivatalos emlékezetpolitika tanaival. Egyes családoknál kialakult az újabb generációk „kettős” történelmi nevelése, mely egyszerre tartalmazta a „társadalmilag” elvárt és a családilag átél,

⁸⁹ Ungváry 2005: 57.

⁹⁰ Kokovai 2014. (szóbeli közlés)

⁹¹ Apor 2014: 15.

⁹² Erős 2008: 399.

⁹³ Lép 2012. (szóbeli közlés)

valósnak vélt múlt elképzeléseket.⁹⁴ „(...) nálunk otthon minden ilyesmiről szó volt. Mindig hozzátették, amit itthon hallasz, az senkire nem tartozik.”⁹⁵

A különböző társadalmi csoportok a megváltozott antidemokratikus alapokra épülő új rendszerben igyekeztek megőrizni kultúrájukat és kollektív emlékezetüket.⁹⁶ „Akkor azt mondtuk, hogy soha többet erről nem beszélünk! Utána évekig csak erről beszéltünk, mindenki kibeszélte magából az ostromélményeket.”⁹⁷

A hatalomnak nem állt módjában a személyes tapasztalatokat, a helyi közösségi tudást gyökeresen megváltoztatni, de azok alakulására hatni tudott. A politikai célokat szolgáló múlt kialakításában érdekelték voltak azok az újonnan kialakult társadalmi csoportok, akik a fennálló államszocialista rendszert irányították, közvetlenül kiszolgálták. Az új rendszer hatalmi elitje – önlegitimációja érdekében – a közelmúlt újraértelmezését kiemelten fontosnak tartotta, ezért Budapest ostromának kulturális utóéletében jelentős szerepet töltöttek be az erősen irányított, nagyközönség számára szánt művek (filmek, énekek, könyvek, plakátok stb.). Megalakultak az új hatalom ideológiai, politikai célokat szolgáló emlékezet helyei, melyek viszont a személyes emlékezet múltképével kevésbé egyeztek.

A hatalom elfojtását jól mutatja, hogy a szovjet katonai megszállás ténye évtizedekig valóban *kimondatlan* maradt. A magyar politikai akarat az eseményeket csak „felszabadítás” néven említette, és ilyen kontextusban emlékezett, ünnepelt, holott a szovjet vezetés saját megfogalmazásában is elfoglalta és nem felszabadította Budapestet, melyet a magyar kommunista politika igyekezett is minden eszközzel elfelejteni.⁹⁸

A traumatikus élményeket átélő, szemtanú korosztály jól tudta, hogy a hatalomra került új rendtől a múlt feldolgozásában nem számíthat segítségre. György Péter a holocaust túlélők esetében írja, hogy egykori átélők később kiszorultak a saját múltjukból,⁹⁹ meglátásom szerint a szocializmus időszakában hasonló történt az ostromot átélőkkel is. A véres megszállást és annak tragikus következményeit évtizedig csak dicsőséges felszabadulásként lehetett megnevezni a közbeszédben. Az értékek és normák felcserélése jellegzetes eszköze volt a kommunista rendszernek. A háború emlékezetének hivatalos kialakítása az eseményeket átélő egyének és közösségeik meghallgatása nélkül történt meg. Az el nem fogadható múltkép, ki nem mondható igazság pedig fokozta a traumák belső elnyomását. Az ostromot átélők emlékezetkultúrája, történeti identitása az események magas érzelmi

⁹⁴ Bottlikné 2006: 8.

⁹⁵ Szepesfalvy 2014. (szóbeli közlés)

⁹⁶ Rainer M. 2011: 27.

⁹⁷ Lindner 2012. (szóbeli közlés)

⁹⁸ Gosztonyi 1998: 169.

⁹⁹ György P. 2007: 60.

töltöttsége révén erősebbnek bizonyultak, mint a hivatalos történetírás tanai. A saját múlt ugyanis az egyén és szűkebb közössége, családja identitásában és narratív-énképében gyökerezik.

Magyarország sem a háború befejeztével, sem pedig a háborút lezáró békeszerződéssel (1947. 02. 10) nem lehetett ismét független állammá.¹⁰⁰ A szovjet megszállók a szabadság és a demokrácia ügyét ellehetetlenítették.¹⁰¹ Az egykori ostromlottaknak és az ország minden lakójának a legyőzött, a megszállt és az áldozatlét kiszolgáltatott szerepkörét kellett megszoknia. A függetlenség, a demokrácia, a szólásszabadság nélküli közösségek és tagjaik nehezen tudtak megbirkózni az őket ért traumatikus élményekkel. A kollektív traumák kibeszélésre pedig nagy szükség lett volna akkor is, hiszen a magyar társadalom még az első világháború okozta traumákat sem tudta feldolgozni. A katartikus élmények széleskörű, kollektív feldolgozására a szovjet megszállás miatt nem volt lehetőség. A szuverenitás elvesztése, a szabadság hiánya minden társadalmi folyamatot nagyban befolyásolt,¹⁰² a feldolgozási kísérleteket megbénította. A Horthy-korszakban az első világháború okozta krízist a politikai vezetés – céljainak megfelelően, de – tudatosan napirenden tartotta, azonban a második világháború elvesztésével hazánk addigi, – a 19. század második felétől kialakult – nemzet-központú múltképe és magának a háborúnak a megítélése is gyökeresen megváltozott.

A diktatúra megkezdte az addigi társadalmi struktúra lebontását.¹⁰³ Beleavatkozott és megkérdőjelezte a korábbi társadalmilag széles körben elfogadott múltképet. A múlt bemutatása az identitás-politika egyik legfontosabb pillére a modern társadalmakban, mivel éppen a közös múlt alapján hozható létre az összetartozás érzete.¹⁰⁴ A hatalom a paraszti, a polgári és egyházi közösségek szétverésével egy időben, megkezdte a kommunista ideológia szerinti múlt újraértelmezését és elterjesztését. A hatalom a múlt egyoldalú megkonstruálásával egyben új emlékezőközösséget is alkotott. Megváltoztatta az emberi élet jeles napjait, deszakralizálta ünnepeit, múltból alkotott képét, a történelmi emlékezés lehetséges formáit.

A szovjet érdekszférába kerülő Magyarországnak múltképeinek ideológiai alapú újraértelmezésével kellett szembenéznie. A 20. századi totális diktatúrák nem megismerni és értelmezni kívánták a múltat, hanem ellenőrzésük alá vonni. A múlt tényszerű feltárásának egyébként sem kedvezett a fordulattal kialakult uralkodóvá tett ideológia. A politika által

¹⁰⁰ Szakály 2011: 58.

¹⁰¹ Szerencsés 2011: 60.

¹⁰² Rainer M. 2011: 27.

¹⁰³ Keszeg 1991: 133.

¹⁰⁴ Feishmidt 2002: 118.

vezetett intézményes „emlékezetkutató” és „emlékezetőrző” közösségek célja a teljes magyar történelem marxista szellemű újraalkotása volt. A párt propaganda igyekezett a közvélemény figyelmét elterelni a korábbi történelmi elképzelésekről és helyükbe a saját értelmezését adni. Az emlékezetpolitika megváltozása szoros összefüggésben állt az ideológiai alapú társadalmi átalakításokkal. A hivatalossá és egyeduralkodóvá tett marxista történelemszemlélet a Horthy-korszaknak szélsőséges értelmezési keretet adott.

A szovjetizálás a történelemtudományt sem kerülte el, 1948-1949-ben a magyar pártállami vezetés kialakította a történettudomány új intézményes kereteit (elbocsájtások, kényszer nyugdíjazások).¹⁰⁵ A hatalom létrehozta Budapest ostromáról – a szovjet ideológiának megfelelő – egyedüli „igazi” múltelképzelést. A kommunista rendszer megpróbálta útját állni a nyílt közbeszédnek, az eltérő vélemények nyilvánosságra kerülésének, igyekeztek ellenőrzésük alá vonni a történeti dokumentumokat, így azok hozzáférését korlátozták.¹⁰⁶ A közbeszédben, a sajtóban az ostrom eseményei nem jelenhettek meg „valós” kontextusainak megfelelően. A kommunikációs terek (sajtó, hírközlés), a nyilvánosság szférájának ellenőrzés alá vonása az egész Rákosi- és Kádár-korszakban meghatározó volt.¹⁰⁷ „Bizonyos kérdéseket nem lehetett feltenni, bizonyos válaszokat nem lehetett megfogalmazni. Az egyes ember társadalmi, tér- és gondolkodásmódbeli mozgása elé a rendszer korlátokat gördített. Eleinte azonban még ennél is többet akart: azt, hogy a rabság és zsarnokság viszonyait kollektív és egyéni szinten mindenki, mint valami magasabb rendű, önként vállalt, sőt akart »szabadságot« élje át. (...) A társadalom elsajátította az ideológia nyelvezetét, »értette« az ünnepi beszédeket és a hivatalos kommentárokat, tudomásul vette, hogy mikor, kivel, miről nem lehet beszélni, de az ideológiát nem tette magáévá.”¹⁰⁸ A diktatúra által megkonstruált hivatalos nyelvi és ezáltal gondolati térben a történetek nem az eredeti jelentésükben jelentek meg.¹⁰⁹ Az ellenőrzés alatt tartott kommunikációs csatornák tudatosan alakítottak ki hamis jelentéstartalmakat a háborús eseményekről, így Budapest ostromáról is. A kanonizált emlékezeti formák kliséiből számos történelmi tény politikai okokból kihagytak.¹¹⁰ Így volt ez főleg a lokális történelem elemeivel, melyek nem kaptak nyilvánosságot.¹¹¹

¹⁰⁵ Apor 2014: 17.

¹⁰⁶ Apor 2014: 16.

¹⁰⁷ Rainer 2011: 19.

¹⁰⁸ Rainer 2011: 27.

¹⁰⁹ Ö. Kovács 2010: 97.

¹¹⁰ Pető 2005: 374.

¹¹¹ Örsi: 2014: 45.

A Rákosi-rezsim emlékezetpolitikájában kiemelt szerepet kaptak a Budapest „felszabadulásával” kapcsolatos megkonstruált történetek, melyek tárgyasítva a nyilvános szférában is erőteljesen megjelentek. A diktatórikus államhatalom sem működhetett mítoszok nélkül, így az ostrom után azonnal megkezdődött a mítosz-képzés, melyben a leigázók a közvélekedéssel ellentétben áldozatként, a magyar „szabadság” ügye mellett elhunyt, mártírként tűntek fel. A legjellemzőbb budapesti példa erre Osztapenko és Steinmetz parlamenterek alakjainak mitizálása. A hatalom által sulykolt parlementer-történetek tárgyasítva szobor (1951), festmény és film formájában is megjelentek.¹¹² A hatalom által létrehozott emlékezőhelyeknek, köztéri szimbólumoknak a hatalom nagy jelentőséget szentelt (ld. monumentális köztéri szobrászat¹¹³). 1945 után rohamos gyorsassággal jelent meg az emlékműszobrászat, mely egyben a pártpolitika ideológiai propagandájává is vált. A hatalom az alkotásokkal társadalmi funkciót kívánt elérni. A kommunista hatalom új emlékezeti helyei jelentek meg a város legjelentősebb pontjain. Jellegzetessé vált a szovjet emlékmű, mely a felszabadító harcoknak állít emléket.¹¹⁴ Az államosítással a budapesti városkép radikális átalakuláson ment keresztül, melynek gyűjtőpontjában a szocialista modernizáció ideológiája állt, mely egyúttal a múlt emlékezeti helyeinek elpusztítását is jelentette. Mivel a tárgyak maguk is a múlt „forrásai” így nem volt szükség a korábbi uralkodó osztályok emlékezőhelyeire (emlékmű, épület stb.), így azok legtöbb esetben a pusztítás áldozatává váltak, kiváltképpen az arisztokrata múltú, ideológiai jegyeket magán viselő budai Várnegyed.

A szovjet politikai akarat tabuvá minősített minden 1945 előtt napirenden lévő társadalmi traumát. 1948-tól pedig egy olyan visszafordíthatatlan folyamat indult meg, melynek során a 20. századi nemzeti sérelmekről, a magyar társadalmat ért brutalitás egészéről hallgatni kellett (Trianon, a szovjet katonai megszállás, az elhurcolások, Magyarország ellen elkövetett háborús bűntettek stb.). A hivatalos történelemből kizuhant számos jelentős, történelemszemléletet formáló elem: az egyéni és a kollektív múlt emlékezete. A kommunista hatalomátvétel során nem volt lehetőség a megélt kollektív traumák feldolgozására, ráadásul a társadalomnak nagyon rövid időn belül további újabb és súlyos traumák sorozatát kellett átvészelnie. (erőszakos kollektivizálás, politikai megfélemlítés, kitelepítések, '56-os forradalom, megtorlás, kivándorlás stb.). Különböző mértékben, de fokozódó támadások érték a társadalom minden rétegét, mely hallgatásra sarkalta az emlékezet őrzőit. A megtörtént események tabusításával az áldozatok részleges

¹¹² Ungváry 2005: 112.

¹¹³ Bánóczy Zsuzsa 1998: 265–278.

¹¹⁴ Bánóczy Zsuzsa 1998: 267.

rehabilitációjára sem volt mód. Az elfojtás évtizedeiben hallgatni kellett mindazoknak, akik személyes tapasztalatokkal rendelkeztek Budapest és Magyarország szovjet megszállásáról. Az ostromról sem lehetett nyíltan és a történelmi tényeknek megfelelően beszélni. A hivatalos kommunikáció a tények kioltására, félremagyarázására törekedett. A magyar társadalom történelemszemléletét, önreflexiós képességét nagyban befolyásolta a szomszéd országokkal kialakult új kapcsolatrendszer is.

A második világháború nagy traumái, családi tragédiái, rokonsági rendszerének szétszakítása jelentős társadalmi megpróbáltatásokat jelentett. A háború okozta megaláztatás, gyász kimondatlanul, kibeszéletlenül maradt a társadalom legapróbb szöveteinél, a családtagok között is. A személyes élménytörténeteknek, igaz történeteknek fontos szocializációs és önigazoló, önmeghatározó szerepük van egy egyén és a közösség szerepkörének meghatározásában. Keszeg Vilmos több munkájában is amellet foglalt állást, hogy az egyén történetei révén kapcsolódik bele a társadalomba.¹¹⁵ Az el nem mondott történetek a társadalmon kívülre kerültek, az egyéni emlékezés színterére. Amennyire a történetek meghatározzák az elbeszélő helyét a társadalomban, úgy azok elhallgatása, megmásítása kihat a közösségi kapcsolataira is. A személyes „igazság”, az egyéni életutak négy évtizedes elhallgatása társadalmi töréseket okozott egyének és közösségek között. A szülők, nagyszülők Budapest ostromával kapcsolatos nagy, életre szóló élményeiket nem, vagy csak részben oszthatták meg a következő generáció tagjaival, élményeiket magukba temették.

„Azért örülök ennek a beszélgetésnek, mert ezek a tények, amit mi átéltünk és ahogy most figyeltem - mindenki másképpen élt át - a saját gyermekeink sem ismerik ezeket. Ahogyan én gyermekkoromban az édesapám katonai emlékét hallgattam esténként – huszártiszt volt az első világháborúban – ugyanakkor mi a saját gyermekeinknek nem meséltünk. Nem is lehetett, hiszen akkor itt voltak az oroszok. Volt olyan emlékün, hogy a saját gyermekünk elemiben a Bartók Béla úti iskolából (...) hat-hét évesen lelkesen jött haza, hogy »Anyu, apu! Képzeljétek el, hogy egy orosz katona jött be és láttuk egyenruha volt rajta!« és ehhez hasonló. Ezeknek a gyerekeknek, ezeket az élményeket nem lehetett elmondani.»¹¹⁶

Az átélt traumatizált eseményekkel kapcsolatban tapasztalt érdektelenség és elidegenedés hosszú évtizedekre állandó létélménnyé vált, mert az újabb generációk egy részének történelemszemlélete a politika és ideológia által sugalmazott képzelete alapján alakult

¹¹⁵ Keszeg 2007: 151.

¹¹⁶ Becsér 2012. (szóbeli közlés)

ki. Fontos tény, hogy a háború után a generációk egymáshoz való viszonya megváltozott, mely nem kedvezett a családi anekdotázásnak. A széttagolódó társadalomban egyre kevesebb gyereknek volt szerves kapcsolata a szülőkkel, nagyszülőkkel.

Az emlékezés és trauma a rendszerváltás után

Az egyén által megélt történelmi tapasztalatok évtizedekig tabunak számítottak.¹¹⁷ Az 1980-as évekre a közvetlen fenyegetettség érzete visszaszorult, folyamatosan csökkent az ideológiai hatása. „1989 nem csekély mértékben átalakította a kollektív emlékezet rítusainak, intézményeinek társadalompolitikai és történeti szerepét is.”¹¹⁸ A politikai fordulattal a feldolgozás lehetőségei és a hétköznapi nyilvánossága fórumai megváltoztak. A társadalmi hallgatás megszűnt, a rendszerváltással a közbeszéd szabaddá, a történeti források hozzáférhetővé váltak. A szocialista államhatalom által megmásított és elhallgatott történelmi események megítélése a rendszerváltással rohamos gyorsassággal kezdett átalakulni. A közismert történelmi események és hatásai mellett igen jelentős szerepet töltött be az egyéni múlthoz való viszony megváltozása. A történelem iránti érzékenység a társadalomban megnőtt, a hétköznapi emberek és a tudomány egyaránt fokozott kíváncsisággal hallgatta az emlékezőket. Az önéletrázások, visszaemlékezések befogadó közege is megváltozott. Az egykori szemtanúk társadalmi szerepe és tudása a történelemtudomány szempontjából is felértékelődött. A háborús visszaemlékezéseket, élettörténeteket megjelenítő publikációkat általában a lokális közösségi érdeklődés és igény hívja életre.¹¹⁹

A múlt feldolgozása azonban nem mentes az ellentmondásoktól. A négy évtizedes hivatalos információterjesztés hatására a „tényszerűségtől” eltérő valóságmodellek alakultak ki a társadalmi tudatban.¹²⁰ Nem véletlen, hogy a Kádár-korszak egyik legsikeresebb manipulációja az volt, hogy a katonai megszállás tényét az emberekkel elfeledtették.¹²¹ Csak a rendszerváltással kerülhetett arra sor, hogy az egykori személyes tapasztalattal rendelkező nyilvánosan is megfogalmazhassák a korábbi rendtől eltérő történelemszemlélettel rendelkező történelmi tudatukat. A létrehozott történetek mindig a jelenre reagálnak.¹²² A háborús

¹¹⁷ Keszeg 2007: 165.

¹¹⁸ György P. 2007: 155.

¹¹⁹ Wighart Edit 1994., Buzinkay 2003., Kosztolányi 2004., Koncz 2006., Fodor E. 2014.

¹²⁰ Keszeg 1991: 131.

¹²¹ Rainer M. 2011: 37–38.

¹²² Küllös 1988: 255.

visszaemlékezések esetében ez a helyzet. A szocialista rendszer bukása hívta életre a háborús visszaemlékezés nagy részét. „Az Antall-kormány – amely, mint oly sokszor elhangzott, elsősorban történészekből állott – erőteljes kísérletet tett arra, hogy a társadalmi nyilvánosságban megjelenítse a történeti diszkontinuitást: a Kádár-korszakra utaló szimbólumokat eljelenítéktelenítette, zárójelbe tette.”¹²³ A felszabadulási emlékműveket és azok hamisnak ítélt történelemtudatát a Szoborpark Múzeum (1991) rezervátumként zárta magába. A bekövetkezett történelmi-politikai változások ösztönzőek voltak. Az új emlékezőhelyek mellett új, háború köré csoportosuló emlékezetőrző-, emlékező közösségek, szervezetek jöttek létre (vitézi, bajtársi, volt hadifoglyok, civil, lokálpatrióta stb. egyesületek alakultak). A hivatalos politikai ideológia mellett létrehozták saját emlékezeti helyeiket (pl. emlékmű, emléktábla) és a hozzáfűződő rítusait (pl. megemlékezések, koszorúzások). Az újonnan létrejött formális és informális társaságokat a múlt hasonló emlékezete tartja/tartotta össze. A közös történelem itt is az egymáshoz való tartozás érzetét hozza létre.

¹²³ György 2000: 23.

Az emlékezet elmondása

Dobos Ilona az igaztörténetekkel kapcsolatosan arra a megállapításra jutott, hogy a történetek szóbeliségének az az oka, hogy azok kimaradtak „elsődleges kultúrából.”¹²⁴ Az érzelmileg jelentős emlékek nem kerülhettek feledésbe. A személyesen megtapasztalt traumatikus élmények minden ostrommal kapcsolatos elbeszélés és önéletírás szövegalkító kulcsmotívumai. A hozzátartozó elvesztése, a halál közeli élmények, az ínség, illetve az otthon elpusztulásának emlékei minden visszaemlékezés központi részét képezi. A szorongással és félelemmel eltöltött hetek eseményei igen jelentőssé váltak az emlékezetben. Az egyéni lét végességét átélve, a halálélmény feldolgozására készíteti az egyént.¹²⁵ A feldolgozási kísérletek pedig összefüggnek közösségen belüli kommunikációval és az emlékezéssel.

Maga a trauma az egyik legfontosabb összekötő eleme az élettörténeteknek.¹²⁶ Az emlékek megőrzésében kiemelkedő szerepe van a fiatalkori megaláztatásnak, melyet a háború alatt számtalan alkalommal el kellett viselniük az egykori ostromlottaknak.¹²⁷ A vélt, vagy valós sérelmek, elhangzott megpecsételő mondatok hosszú évtizedek múltán is az önéletírások és élettörténeti beszélgetések kiemelkedő sarokpontjai, mert azok magát a személyiséget kezdték ki. „(...) *Ebédosztás volt az utca közepén. Én egy őrzetővel így beszélgettem és ott volt zászlós, aki a konyha fölött dominált. Úgy állt, hogy ettől a szakácstól, úgy vegye a jelentést, hogy a mi beszélgetésünket keresztezze. Mondom, zászlós úr, [ne keresztezzon] erre nádpálcával végig vágott az arcomon! Földvárinak hívták, nem felejttem el. Általában ilyenek kapják a vonalban az első golyót. Amikor megsebesültem, kérdeztem, hogy mi lett a Földvárival. Azt mondták, hogy meghalt. Jobb is, hogy meghalt, mert bennem maradt, hogy képen vágott engem.*”¹²⁸ Az ostrom kihatott az önértékelésre, az énképre így igen jelentőssé és maradandóvá vált az emlékezetben.

Az ostrom jelenleg is kiemelt jelentőségű helyet tölt be a túlélők emlékezetében, élettörténeteiben, hiszen egykor mindenki életében sorsfordító jelentőséggel bírt. Ez volt az a pillanat, amikor egyén és közösség élete végérvényesen megváltozott. Bizonyos esetekben az ostrom az átmeneti rítus funkcióit is betöltötte, legalábbis az elbeszélők a későbbiek így

¹²⁴ Dobos 1986: 24.

¹²⁵ Pataki 2010: 269.

¹²⁶ Vultur 2007.

¹²⁷ Keszeg 2007: 163.

¹²⁸ Szinger 2012. (szóbeli közlés)

emlékeznek meg róluk. „Számomra, tizennégyes vagyok, kisgyerekként megyek le az óvóhelyre és felnőttként jövök onnan fel. Számomra a kamaszkor körülbelül egy negyedév volt.”¹²⁹ „Azt hiszem, csak még egy fényképalbumot hoztam el [nevetve]. A Trunkán lányokkal az ostrom hat hete alatt egymás albumait néztünk végig, és meséltük végig az előző életünket az albumok alapján.”¹³⁰

A háború végeztével az egyéni és a családi életek gyökeresen új fordulatot vettek, melyek alapvetően meghatározták az életutat és annak későbbi megalkotását. „Nem várt dolgok következtek, aminek minden magunk fajta családban történetek következmények. Kiket fogadtak el az új háború utáni rendszerben? Kiket fogadnak el, kikre hallgatnak, kik azok, akik bizonyosságot szolgáltak arra, hogy megérdemlik újra az életet? Nagyon csúnya dolgok történtek.”¹³¹

Az eseményeket átélő generáció, a lokális történelem megőrzői sokáig hallgatásra voltak kényszerítve. A fiatalként átélt háborús események számos férfiban nagyon erős történelmi, hadtörténelmi érdeklődést alakított ki. A történelmi kíváncsiság egyrészt segítette az emlékek megmaradását, másrészt azok új kontextusba helyezését, ezek hatásai a visszaemlékezéseken is erősen érződnek, ezek az élettörténetek legkomplexebb részei. A harcoló katonák élettörténeteiben gyakorta az ostrom hetei jelentik a „visszatekintési csúcsot”.

Az elmúlt negyven évben Magyarországon az élettörténetek egyre nagyobb számban jelennek meg. Vezető okok között kell tekintenünk a 20. század traumatikus eseményekben bővelkedő történelmi-társadalmi eseménysorait, közoktatás széles körben való elterjedését, a különböző ideológiák hatásait, valamint a múlt és jelen értelmezésének gyorsütemű, változó viszonyrendszerét.

Nagy jelentőségű az 1989-es politikai fordulat, amely lehetőséget teremtett az egyedi, plurális értékrendet és történelemszemléletet felvonultató életutak tömeges publikálása előtt. Belső és külső igény lett az egyedi traumákkal és tragédiákkal teletűzdelt életutak megörökítése. A demokratikus rend felállásával a társadalomnak szembe kellett néznie a diktatórikus rendszer hagyatékával: a múlt újraértelmezésével. A szovjet típusú emlékezetpolitika összetöredezettségével, a rendszerváltással, a második világháború értelmezése széles körben változhatott meg. Az egyéni élettörténetek megírása, mindamelllett, hogy segítette az egyént életének megértésében és közössége felé történő reprezentálásában,

¹²⁹ Pesty 2012. (szóbeli közlés)

¹³⁰ Kosztolányi M. 2012. (szóbeli közlés)

¹³¹ Szepesfalvi 2014. (szóbeli közlés)

egyben a morális megújulás igényét is létrehívta.¹³² Az egyéni erkölcsi újraértelmezések sorában kiemelkedő csomópontot töltenek be a 20. századi magyar történelem megkerülhetetlen sorsfordulóit: a háborús események emlékezete. Ma a második világháborús elbeszéléseknek, önéletírásoknak felívelő és ugyanakkor egyben befejező szakaszát élhetjük meg. Az életutakban kiemelkedő szerepet kap a háborús tematika, az „önéletíró” pályázatok beérkező munkáiban „spontánul” is jelentős hangsúllyal jelenik meg. A teljesség igénye nélkül megemlíthető a közelmúltban megvalósult Emberi Erőforrások Minisztériuma által kiírt *Életút pályázat* (2012),¹³³ illetve a *Tradíció Néprajzi Gyűjtő Pályázat* (2013) eredményei.

Magyarország második világháborús szereplésével kapcsolatos közvélekedések a rendszerváltás óta egyre heterogénabbak. A széles körben ismert múltelképzelések leginkább két irányba csoportosíthatók. Az egyes történelmi elgondolás szerint Magyarország a második világháborúban bűnös, a másik nézőpont szerint pedig áldozat.¹³⁴ Budapest ostromát átélők az áldozat nézőpontjából hozzák létre narratívumait.

Az emlékezet leírása

A trauma és emlékezet kérdéskörét vizsgálva a források széles csoportját kell megvizsgálni. Jelen dolgozatban a társadalomtörténeti adatokat nincs módomban bemutatni. Az interjúk mellett azonban igen jelentősek az írott források, a visszaemlékezések, melyekről e fejezetben csak röviden van lehetőség szólni.

A rendszerváltás után sokan éltek a lehetőséggel, a megváltozott politikai és társadalmi légkörben egyre nagyobb nyilvánosságot kaptak a megalázottak, a vesztesek, a szenvedők nézőpontján keresztül bemutatott narratívák. Az egykori túlélők szót kértek, megírták történeteiket, vagy korábban lejegyzett írásaikat publikálták, illetve tömegesen adták át a Hadtörténeti Intézet és Levéltár részére. Írásaiknak részben tudatos és tudattalan céljai is voltak. Egyrészt fontosnak érezték, hogy a világ megismerhesse emlékeiket, saját történeteiket, világnézetük alapján összeszerkesztett múltképzetüket. A rendszerváltással a közösségi történetírásnak egy személyes oldala kezdett kialakulni, mely joggal keltette fel a néprajztudomány érdeklődését is. A háborús „tematika” kiemelkedő jelentőségű alkotásai a hadifogolysorsokat bemutató memoárok, melyeknek a száma a rendszerváltás óta óriási

¹³² Keszeg 2007: 7–8.

¹³³ Bíró 2013.

¹³⁴ Szakály 2005: 46.

méretűvé növekedett. Az első Magyarországon kiadott ilyen tematikájú írások címválasztása is beszédes. (pl. Rózsa Péter: *Ha túléled, hallgass!* (1989), Cséri Lili: *Elhallgatott éveink.* (1989).¹³⁵ Jelentősek Budapest ostromával kapcsolatos emlékiratok, melyek közül egyre több kerül kiadásra.

Az ostromról szóló visszaemlékezések egy része egyedülálló társadalmi közegben jött létre. Az egykori fegyveres erőknél szolgálók, akiknek korábban háborús-, honvédő tevékenységüket szégyellni kellett a rendszerváltás után informálisan és formálisan (egykori hadapródiskolások, bajtársak, hadifoglyok stb.) újonnan létrejött emlékezőközösségekbe „tömörülhettek.” Az összejövetelek a történetek megszületése és az emlékezet megtartása szempontjából különösen ösztönzőek voltak. Az önéletírásokban nem csupán az egyéni, hanem bajtársaik „emlékezetét” is felhasználták. A közös találkozókon felelevenítették, kipótolták egymás emlékeit, megjelennek a kölcsönösen kicserélt elbeszélések.¹³⁶ E közösségeknek létrejött a „kollektív emlékezete,” így a csoportok tagjainak történelemszemlélete, nemzetképe, ellenségképe, de még a politikai identitása is igen hasonló. A történelmi érdeklődés, a közös traumák, a hasonló életút és a rehabilitációs igény lehetősége mind-mind összetartotta ezeket a közösségeket.

Feltételezhető, hogy a múlt újraértelmezése, új formába öntése, egyénileg és csoportosan is ilyen emlékezőközösségekben történhetett meg a leggyorsabban. Az írások szerzői egész életük során keresték a múlttal való találkozás lehetőségeit, melyek a rendszerváltozással valóvá válhattak.

Az egykori civil lakosság, mely bizonyos esetekben ugyanúgy, vagy éppen jobban szenvedett, mint a katonai egységek tagjai, számára a rendszerváltás nem jelentett társadalmi „rehabilitációt” az elszenvedett sérelmekre. Nem kerültek új, háborút átértelmező emlékezőközösségbe. Tereptapasztalatom alapján úgy látom, hogy itt az írott visszaemlékezések részint ritkábbak, részint a kutatók előtt is többnyire ismeretlenebbek.

A politikai változások mellett az életkori sajátosságok is fontos szerepet játszottak. A második világháború alatt 16–25 éves korosztály a rendszerváltás idején vált a munkaerőpiacon inaktívvá, társadalmi szerepe, státusza csökkent. A nyugdíjas évek szabadideje lehetőséget adott számukra az addigi életútjuk összegzésére, a múlt emlékezetével történő jelenbeli presztízsemelésre.

¹³⁵ Bognár 2012: 11., Rózsa 1989., Cséri 1989.

¹³⁶ Pataki 2001: 378.

Személyes felelősség a múlt iránt

Az emlékek megmaradtak és túléltek a diktatúrák idejét. A személyes emlékezések abból a világból, melyből oly sokáig kitagadták, a rendszerváltás után a nyilvánosság elé kerülhettek az akkori hivatalos ideológia, politikai és a személyes öntudat „elvárásai” szerint. Az ily formán megtapasztalható emlékek természetesen így nem az objektív lenyomatai a múltnak, hanem egy többszörösen, az egyéni életút alapján módosult múltképzelés, narratív formái. Mára az emlékek elbeszélései megértő figyelmet kaphatnak, mind társadalmi, mind tudományos oldalról, az idő előrehaladásával a szemtanú generáció emlékezete még inkább felértékelődött. A krízisen túlélők ugyancsak fontosnak tartják a múlttól való gondoskodást. Az évtizedekig hallgatásra kárhoztattak számára, nem lényegtelen, hogy kik lesznek történeteik örökösei. Az eseményeiket leírták, elmondták egyrészt „önterápiaként” másrészt, hogy gyermekeik, unokáik is megismerjék igaztörténeteiket. Minden interjúalanyom hangsúlyozta, hogy sem elvenni, sem hozzátenni nem kívánt a megtörténtekhez. Az elbeszélők morális kötelességüknek érzik, hogy a lehető legpontosabban idézzék fel emlékeiket.¹³⁷ Mint, minden nagy közösségi krízis esetében hitelt érdemlően kívánják a több évtizede megtörtént eseményeket megörökíteni.¹³⁸ „*Nem tudtuk elmondani, mert attól kezdve ez olyan téma volt, amiről nem beszéltünk. És máig is tartozunk az utókornak azzal, hogy bizonyos dolgokról beszéljünk, amiről mi beszélhetünk.*”¹³⁹

A háborús visszaemlékezéseket tanulmányozva szembetűnő, hogy az egykori átélők tudáskészletük legjavát igyekeznek papírra vetni. Egy életen át keresték a válaszokat az őket ért megrázkódtatásokra. Ismerik a témával kapcsolatos szakirodalmat, történelmi előadásokra járnak, emlékeiket fényképekkel, röpiratokkal, régi térképekkel szemléltetik. Írásaik elsődleges célja, hogy rendszert képezve gyűjteményt, forrást hozzanak létre a következő generáció számára. Életútjukban a háborús tevékenységüket kiemelkedő jelentőségűnek, megőrzendőnek tartják, ezért fontosnak érzik, hogy emlékeiket megóvják a felejtéstől. Az általam meginterjúvolt 17 férfiből, korábban 12-en írták meg emlékeit az ostromról, mely jól mutatja, hogy az életútjukban központi, meghatározó és megőrkítendő eseményként tartják számon. Visszaemlékezéseik többsége a rendszerváltás után íródott meg.

Az önéletrajzok a megélt tapasztalataik alapján igyekeztek műveikkel formálni a demokratizáló magyar társadalom történelemszemléletét. Gyáni Gábor szerint a

¹³⁷ Bruan 1995: 44.

¹³⁸ Kriza 2007: 534.

¹³⁹ Szepesfalvy 2014. (szóbeli közlés)

memoárszerzők, az oral history keretén belül megszólalók meg vannak győződve arról, hogy ők a múlt valódi tanúságtevői.¹⁴⁰ Meglátásom szerint ez a megállapítás csak azokban az esetekben igaz, ahol az elbeszélőnek a jelen bármilyen hiányosságait kell leplezni a múlttal. Ilyenkor a presztízstörténetek lépnek életbe, ahol a személyes cselekmények hatásai felnagyításra kerül. Jellemző, hogy a később megszerzett történelmi tudást beleépítik saját történeteikbe, mintha annak megtörténtekor is a tudás birtokában lettek volna. „(...) [Január] 17.-ére visszavonulási parancsot kaptunk. Vissza kell vennünk a vonalat a Kis-körútig. Vagyis a Bajcsy-Zsilinszky út, Károly körút, Múzeum Körút, Vámházkörút. Tehát erre a részre kell visszavonulni. Mondom neki Gyurikám nagyon szépen köszönöm az információt. Az biztos, hogy ha rám hallgatsz, akkor nem állsz meg a Kis-körútnál, mert a Kis-körutat nem lehet tartani! Ugye világos. (...)”

¹⁴⁰ Gyáni 2010: 85.

Összegzés

Dolgozatomban Budapest második világháborús ostromának emlékezetét vizsgáltam meg a szemtanúkorsztály narrációi alapján. Jelen keretek között nem volt mód és lehetőség arra, hogy további társadalomtörténeti adatokkal bővítssem az események kontextusait.

A magyarországi háborús narrációik az „áldozat” szemszögéből jelenítik meg az egykori eseményeket. A múlt emlékezetének a „rögzítője,” egyrészt a háború alatt szerzett traumatikus események, másrészt a megtörtént eseményekről való kommunikáció volt. Az emlékek megmaradásában fontos szerepe volt az egyéni emlékezőhelyeknek és az elnyomás éveiben a családi beszélgetéseknek is. A jelen emlékezői nem csupán saját, hanem családjuk és szűkebb közösségük emlékezetét, tanult történelmi tudásukat is felhasználják narrációik megalkotásához. A múltra vonatkozó emlékezet konstrukció csak utólag, a jövő ismereteivel, valamint a kommunikációs aktusok formájában valósul meg. Az egyéni emlékek, történetek társadalmivá tételével az egyén identitását, közösségben betöltött helyét is meghatározza. Budapest ostromáról szóló történetek a narratív önreprezentáció részei. Kutatásaim során úgy tapasztaltam, hogy a háborús visszaemlékezések, elbeszélések nem kis részben a jelenkori énkép részeként ott jelennek meg a legerősebben a családi „archívumokban,” ahol a legjelentősebb vélt vagy valós veszteségeket szenvedték el.

Melléklet

név	születési év	Neme	Interjú ideje	Interjú helye	Ostrom alatt	idő	oldal
Daróczy Mária	1928	nő	2011.05.04	XII. kerület	I. kerület		7
Arany Tibor	1933	férfi	2012.05.11	XIV. kerület	I. kerület	57	4
Bíró Éva	1926	nő	2011.10.24	I. kerület	XI. kerület	88	8
Dr. Nemesné Károly Varga Ibolya	1930	nő	2012.02.04	I. kerület	VI. kerület	32	3
Dr. Pesty László	1930	férfi	2012.04.28	I. kerület	I. kerület	80	11
Éder Zoltánné Ilona	1930	nő	2012.04.24	I. kerület	I. kerület	30	3
Gecső Zsuzsanna	1915	nő	2012.05.07	XI. kerület	XI. kerület	117	9
Gyulányi Eugénia	1915	nő	2012.03.22	VIII. kerület	II. kerület	138	7
Hajnády György	1926	férfi	2011.04.07	I. kerület	XII. kerület	60	6
Hingyi László	1933-2012	férfi	2012.06.24	I. kerület	I. kerület	85	6
Kokovai Antal	1927	férfi	2014.01.18	Tiszaújváros	I. kerület	86	4
Bánky Ferencné	1927	nő	2012.03.22	VIII. kerület	XI. kerület	80	7
Kovacsics Zsuzsa	1934	nő	2014.04.03	I. kerület	I. kerület	33	4
Kún István	1933	férfi	2012.05.25	I. kerület	I. kerület	84	8
Madocsay Miklós	1930	férfi	2012.09.04	I. kerület	I. kerület	67	6
Német Lajosné Bea	1924-2012	nő	2012.04.28	I. kerület	I. kerület	16	3
Nyulászai András	1932	férfi	2012.02.18	I. kerület	I. kerület	72	9
Páldeák Klára	1922-2012	nő	2012.04.28	I. kerület	I. kerület	34	3
Rappay Viktória	1919-2012	nő	2011.10.27	I. kerület	I. kerület	60	7
Somogyi Béláné	1922	nő	2012.04.28	I. kerület	XI. kerület	21	2
Szentkirályi Ákos	1926	férfi	2012.03.01	II. kerület	I. kerület	95	9
Szentpály Imre	1931	férfi	2012.04.24	XII. kerület	I. kerület	75	10
Szinger Géza	1926	férfi	2012.06.01	Diósd	I. kerület	88	7
Törtely Éva	1924	nő	2012.03.22	VIII. kerület	VIII. kerület	70	2
Bécsér Péterné	1933	nő	2012.09.27	XI. kerület	XI. kerület	14	2
Jakabné Fröchl Mária	1933	nő	2012.09.27	XI. kerület	XI. kerület	21	2
Kubányi Judit	1930	nő	2012.09.27	XI. kerület	XI. kerület	11	2
Hallamné Lépp Idikó	1931	nő	2012.09.27	XI. kerület	XI. kerület	21	3
Selmeci Pöschl Mária	1933	nő	2012.09.27	XI. kerület	XI. kerület	12	1
Zomborné Szegedi Mária	1932	nő	2012.09.27	XI. kerület	XI. kerület	16	2
Sediánszky János	1931	férfi	2012.10.01	I. kerület	I. kerület	72	6
Szöllősy Ferencné	1920	nő	2012.12.12	III. kerület	V. kerület	78	4
Mucsy Iván	1927	férfi	2013.03.25	XII. kerület	V. kerület	55	3
Major Norbert Gusztáv	1925	férfi	2013.04.08	XI. kerület	I. kerület	153	11
Bottár Elek		férfi	2013.06.01	Solymár	I. kerület	82	7
Körmendy Tamásné	1932	nő	2013.09.14	I. kerület	Csepel	110	4
Dr. Fábián Attila	1937	férfi	2013.11.02	I. kerület	I. kerület	74	6
Lesznik Angyalka	1930	nő	2013.10.11	I. kerület	I. kerület	54	4
Nagy Tiborné	1924	nő	2013.10.11	I. kerület	I. kerület	96	8
Szepesfalvy Bodácsi Eszter	1934	nő	2014.11.07	I. kerület	I. kerület	89	6
Mona Ilona Anicia	1921	nő	2014.10.31	I. kerület	XI. kerület	67	5
Miklósi Károly	1926	férfi	2014.11.27	VI. kerület	XIV. kerület	94	4
Összesen						2687	225

Képmelléklet

Emlékezők

Gecső Zsuzsanna (1915-) Budapest XI., 2012.

Mona Ilona Anicia (1921-) Budapest I., 2014.

Bíró Éva (1926-) Budapest I., 2012.

Kokovai Antal (1927-) Tiszaújváros, 2014.

Gyulányi Eugénia (1915-) Budapest IX.,

Nyulászi András (1932-) Budapest I., 2012.

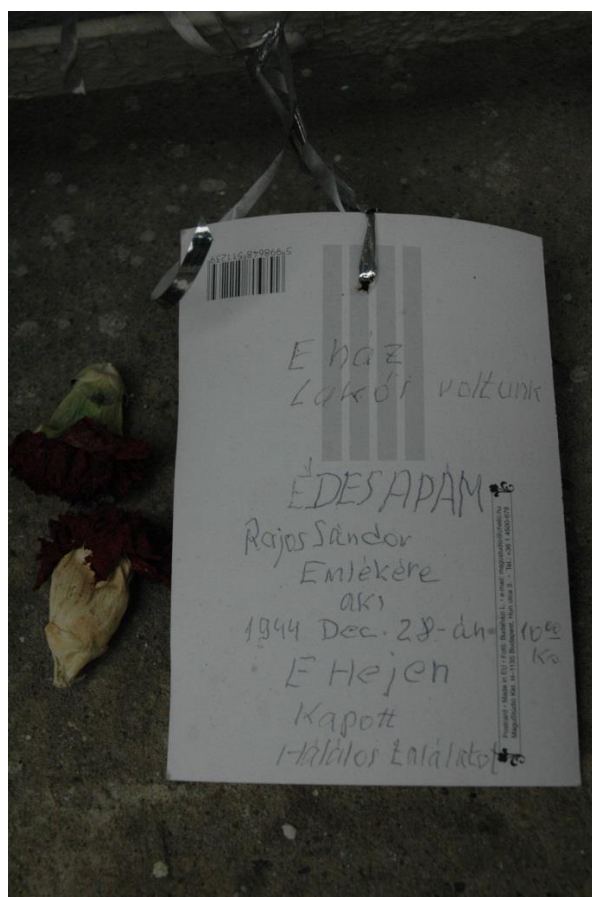

Dr. Fábián Attila (1936-) a ház egykori pincéjének a helyét mutatja a Bérc utcában, ahol átérték az ostromot. Budapest I., 2013.

Miklós Károly (1926-). Személyes történelem. Miklósi Károly tíz éve minden hétköznapi a Nyugati téren árulja hadifogságát bemutató könyvét.¹⁴¹
A háborút ő is Budapesten vészelte át. Budapest IX., 2014.

¹⁴¹ Miklósi Károly: Málenkij robot 1945-1948. Orosz hadifogságom története. Magán kiadás, Budapest: 2014.

*„E ház lakó voltunk. ÉDESAPÁM Rajos Sándor emlékére,
aki 1944 december 28-án 10:00-kor e hejen kapott halálos találatot.”*

A személyes történelem emlékhelye a Logodi utcában. (Budapest I., 2012)

De azután ne csalj meg és tartsd meg
szavadat, ha elmúlt a veszély!

„ISTENEM HISZEK TEBENNEDE, MERT
ÖRÖKKÉ IGAZMONDÓ VAGY.

ISTENEM REMÉLEK TEBENNEDE,
MERT VÉGTELENÜL HŰ ÉS IRGAL-
MAS VAGY.

ISTENEM MINDEN FÜLÖTT SZERET-
LEK TÉGED, MERT VÉGTELENÜL JÓ
ÉS SZERETETREMÉLTÓ VAGY.”

Jézusom, őrizz bennünket.

Jézusom, őrizd családomat.

Jézusom, őrizd hazánkat.

Jézusom, ne hagyd el a Benned bízókat.

Jézusom, adj békét a szíveknek,

adj békét a világnak!

APOSTOLKODJ A VESZÉLYBEN,
ÖNTS LELKIERŐT MÁSOKBA,
TANÍTSD MEG ŐKET IS ATÖKÉLETES
BÁNATRA.

Állj be azok közé, akik elősegítik az én
Szívem uralmát a földön. Ennél nagyobb
jót nem tehetsz!

Fk.: Tóth J.

KÜLSZ. BUDAPEST

LÉGIVESZÉLYT JELEZNEK?

BIZTOS ÖVÖHELYET KERESSEL?

VIGYÉLMAGYADAL AZ ÖVÖHELYRE!

„JÖJTEK HOZZÁM MINDNYÁJAN,
AKIK ELFÁRADTATOK ÉS MEG VAGYOTK
TERHELVE ÉS ÉN FELÜDITLEK TITEKET.”

(Mt. 11, 28)

EGYHÁZI JÓVÁHAGYÁSSAL.

M. kir. budapesti I. honvéd hadtestparancsnokság.

6 sz. bemutató bizottság.

1311444. szám.

Nyílt parancs.

Kontnyágy László tén (név) hely. őrm rendf.
fővel utbaindítom Felté. száz. Belügyminisztériumhoz
Brest-F. ker. Vax -re. Entárposta átvetedére.

Nevezettek vasuton, hajón vagy bármely más közforgalmi közlekedési eszközön a rendfokozatu-
kat megillető kocsiosztályon hitelezetten utazhatnak.
Cél állomásuk felé eső menetútvonalon telepített étkeztető állomáson étkezhetnek.
Feltérem a katonai és polgári hatóságokat, hogy a szolgálattelag utazókat céljuk mielőbbi eléré-
séhez minden eszközzel támogassák.

Brest 1944. évi December hó 27. n.

M. kir. államnyomda Budapest 1944. 4345.

42

Kosztolányi Matild (1927-) által készített fénykép családjáról és megmaradt értékeiről.

Kirakat Budapest felszabadulásáról (1959)
(MKVM ltsz.: KF.74.147)

Újrakezdett életek. 1945 tavasza.

Egy kapualjába árúsító fűszer- és zöldségkereskedő (MKVM ltsz.: 31674)

Kirakat előtt (MKVM ltsz.: 36106), Batyuzók (MKVM ltsz.: 36109)

Felhasznált irodalom

APOR PÉTER

2014 *Az elképzelt köztársaság – A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945-1989.*

Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet.

ASSMANN Jan

2013 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.*

Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

BARTHA Elek–KEMÉNYFI Róbert–MARINKA Melinda

2009 *1956 a néphagyományban.* (Szerk.): Bartha Elek–Keményfi Róbert–Marinka Melinda

Budapest: MTA.

BÁLINT Sándor

2011 *Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza.* (Szerk.): Bálint Sándor

Budapest: Ős-kép Kiadó.

BÁNDI Gáborné

2000 *Fettich Nándor ostromnaplója 1945. január 16 – február 19.* Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

BÁNÓCZI Zsuzsa

1998 *Köztéri szobrok, pályázatok.* In STANDEISKY Éva – KOZÁK Gyula – PATAKI Gábor – Rainer M. János (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949.* Budapest: 1956-os Intézet. 265–278.

BÁRTH JÁNOS

1996 *Szállások, falvak, városok - A magyarság települési hagyománya.* Kalocsa: Kalocsai Múzeumbarátok Köre.

BÍRÓ Gergő

2013 *Sorsfordulók – Válogatás az Emberi Erőforrások Minisztériuma Életút pályázatának díjnyertes műveiből.* Budapest: Magyar Napló.

BOGNÁR Zalán

2012 *Hadifogolytáborok és a (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945.* Budapest: Kairosz Kiadó.

BOTTLIKNÉ Kárász Aranka

2006 „Megbűnhődte már e nép...” *Emlékezések a XX. századról.* Budapest: Magánkiadás.

BÖGRE Zsuzsanna – SZABÓ Csaba

2010 *Törésvonalak – Apácasorsok a kommunizmusban.* Budapest: Szent István Társulat.

BŐHM ANTAL

1999 *A XX. Századi Magyar Társadalom.* Budapest: Korona Kiadó.

BRAUN RÓBERT

1995 *Holocaust, elbeszélés, történelem.* Budapest: Osiris kiadó.

BUZINKAY Géza

2003 *Élet az óvóhelyen – Vári ostromnaplók 1944–1945.* Budapest: Várbarátok Köre és Litea Könyvesbolt és Teázó.

CSÉRI Lili

1989 *Elhallgatott éveink.* Budapest: Magvető.

DOBOS Ilona

1958 *Szegény ember vízzel főz.* Budapest: Magvető.

1986 *Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség.* Budapest: Gondolat Kiadó.

EBY D. Cecil

2003 *Magyarország a háborúban. Civilek és katonák a második világháborúban.*

Budapest: Mundus Kiadó.

ERŐS Ferenc

2008 *Trauma és történelem.* In DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Liberalizmus és nemzettudat – Dialógus Szabó Miklós gondolataival.* Budapest: Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely. 394–411.

FEISHMIDT Margit

2002 *Szimbolikus konfliktusok és párhuzamos nemzetépítés.* In A. Gergely András (Szerk.): *A nemzet antropológiája.* Budapest: Új Mandátum Kiadó.

FODOR Eszter (szerk.)

2014 *Ostromnapló. Szerzetesnővérek a halálkatlanban. 1944. március 19-étől 1946 február 16-áig.* Budapest: Kairosz.

GERŐ András

2002 *Anka Naplója.* Budapest Negyed. 10/3. 37. Budapest.

GOSZTONYI PÉTER

1998. *Budapest lángokban 1944-1945.* Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó.

GYÁNI Gábor

2000 *Emlékezés és Oral history.* Budapest: Napvilág Kiadó.

2007 *Mítoszban, folklórban és történelemben elbeszélt múlt.* In Folklor és történelem (Szerk.): Szemerényi Ágnes. Budapest: Akadémiai Kiadó. 9-17.

2008 *A kollektív emlékezet két formája: hagyomány és történelmi tudat.* In DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Liberalizmus és nemzettudat.* Budapest: Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely. 412–426.

2008 *A Kádár-kor a kollektív emlékezetben*. In. Rendszerváltás és Kádár-korszak (Szerk.): Majtényi György–Szabó Csaba. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Budapest: Kossuth Kiadó. 61-74.

GYÁNI Gábor – KÖVÉR György

2006 *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris Kiadó.

GYÖRGY Péter

2000 *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés 1956-1989-ben*. Budapest: Magvető.

2013 *Állatkert Kolozsváron – Képzelt Erdély*

Budapest: Magvető.

H. SAS JUDIT

1995 *Szubjektív történelem 1980-1994*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet Societas Alapítvány.

HAJDUSKA Marianna

2010 *Krizislélektan. Budapest: ELTE-Eötvös Kiadó 2010.*

HAYDEN White

1997 *A történelem terhe*

Budapest: Osiris Kiadó.

Harald WELZER–Sabine MOLLER–Karoline TSCHUGGNAL

2005 *Értelmezések – hogyan változnak a történetek a generációk során*. In Holokauszt: történelem és emlékezet (Szerk.): Kovács Mónika. (Ford.): Szűcs Kinga. Budapest: Jaffa.

HOPPÁL Mihály–KÜLLŐS Imola–MANGA János (Szerk.):

1974 *„Emlékül hagyom az unokáknak, dédunokáknak, lássák, hogyan éltünk, s hogy az ő életük szebb legyen egyszer...”* Önéletírások.

Budapest: Gondolat.

HOPPÁL Mihály

2008 *Attila temetése. Egy folklórmotívum a történeti tudatban.*

In Bennünk élő múltjaink - Történelmi tudat - kulturális emlékezet (Szerk.): Papp Richárd, Szarka László. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet. 15-26.

KESZEG Vilmos

2002 *Homo Narrans. Emberek, történetek és kontextusok.*

Kolozsvár: Komp-press. Korunk Baráti Társaság.

2007 *Élettörténet a populáris regiszterekben.* In JAKAB Albert Zsolt – KESZEG Anna – KESZEG Vilmos (Szerk.): Emberek, életpályák, élettörténetek. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajzi és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság. 151–199.

2007 *A történelmi emlékezet alakzatai* In Folklór és történelem (Szerk.): Szemerkenyi Ágnes. Budapest: Akadémiai Kiadó. 18-43.

2008 *Alfabetizáció, írásszokás, populáris írásbeliség.* Néprajzi Egyetemi Jegyzetek 3.

Kolozsvár: KJNT-BBTE Magyar Néprajzi és Antropológia Tanszék.

2011 *A történetmondás antropológiája.*

Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

2013 *Hiedelmek, narratívumok, stratégiák.* Egyetemi jegyzet.

Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajzi és Antropológiai Intézet, Kriza János Néprajzi Társaság.

KONCZ Mária

2006 *Emberi történetek – A Budai Vár 1945-ös ostromának krónikája.* Budapest: Várbarátok Köre és Litea Könyvesbolt és Teázó.

KOSZTOLÁNYI Dezsőné

2004 *Tüzes cipőben*. Budapest: Noran Kiadó.

KOZÁK Gyula

1995 *Az Oral History Archívumról in Hatalom és Társadalom a XX. Századi Magyar Történelemben* (Szerk.): Balogh Sándor. Budapest: Osiris Kiadó – 1956-os Intézet. 74-82.

KÜLLŐS Imola

1988 *Igaz történet, élettörténet, önéletrajz*. In VARGYAS Lajos (szerk.): Magyar néprajz V. Népköltészet. Budapest: Akadémiai Kiadó. 251–266.

KÜLLŐS IMOLA

2012 *A II. világháborús hadifogság és a sztálini lágerrek folklórja* In Küllős Imola (szerk.): Közkézen, közszájon, köztudatban. Folklorisztikai tanulmányok. Budapest: Akadémiai Kiadó. 340-551.

KÜLLŐS Imola-VASVÁRI Zoltán

2006 *Áldozatok: A második világháborús hadifogolytáborok és a sztálini lágerrek folklórából*. Budapest: Európai Folklor Intézet - L'Harmattan Könyvkiadó.

KRIZA Ildikó

2007 *Emlékezés, memorát, történelem. Adatok az '56-os folklórhoz*. In Folklor és történelem (Szerk.): Szemerényi Ágnes. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MOHAY Tamás

2014 *Életrajz, titok, idegenség*. In Deáky Zita-Smid Bernadett (Szerk.): Emlék, emlékezet, életút. Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézet. 13-20.

NORA Peirre

2009 *Emlékezet és történelem között*. Budapest: Atelier Könyvtár, Napvilág Kiadó.

ORMOS Mária

1995 *A történettudomány forrásairól a XX. században.*

In Hatalom és Társadalom a XX. Századi Magyar Történelemben. (Szerk.): Balogh Sándor. Budapest: Osiris Kiadó – 1956-os Intézet. 28-38.

Ö. KOVÁCS József

2010 *A modern diktatúra történeti olvasatai.* In Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (Szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára.* Budapest: Argumentum. 97–106.

ÖRSI Julianna

2014 *A magántörténelem mint a közösség történelmi tudatának forrásbázisa.* In Deáky Zita-Smid Bernadett (Szerk.): *Emlék, emlékezet, életút.* Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézet. 45-57.

PATAKI Ferenc

2001 *Élettörténet és identitás.*

Budapest: Osiris Kiadó.

2010 *Az önéletírás pszichológiájáról.* In KISS László (Szerk.): *A cselekvő értelmiségi.* Tanulmányok Huszár Tibor 80. születésnapjára. Budapest: Argumentum – ELTE Társadalomtudományi Kara. 268–287.

PETŐ Andrea

2005 *Női emlékezet és ellenállás.* In MARKÓ György (szerk.): *Az elsodort város – Emlékkötet a Budapestért folytatott harcok 60. évfordulójára 1944/45.* Budapest: PolgART. 351–378.

RAINER M. János

1998 *A magyarországi fordulatok és a szovjet politika 1944-1948* in *Politika, képzőművészet, építészet.* Ständeisky Éva, Kozák Gyula, Patak Gábor, Rainer M. János (Szerk.): Budapest, 1956-os Intézet.

2011 *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest: 1956-os Intézet – L'Harmattan Kiadó.

RÓZSA Péter

1989 *Ha túléled, hallgass!* Budapest: Szabad-Tér.

SMARANDA Vultur

2007 *A szóbeli élettörténet tétjei: a Baraganba deportáltak esetében*. In JAKAB Albert Zsolt – KESZEG Anna – KESZEG Vilmos (Szerk.): *Emberek, életpályák, élettörténetek*. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajzi és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság. 119–128.

SZAKÁLY Sándor

1999 *Volt-e Alternatíva? Magyarország a második világháborúban*.
Budapest: Ister.

SZÁMVÉBER Norbert

1999 *Erőd a Duna mentén. A Budapestért 1944–45-ben folytatott harcok katonai iratai a Hadtörténelmi levéltárban*. Budapest: Petit Real.

SZERENCSES Károly

2011 *A szovjet megszállás*. In *Rubicon* 2011/5 Budapest:

SZEMERKÉNYI Ágnes

2007 *Folklór és történelem*. In *Folklór és történelem* (Szerk.): Szemerkenyi Ágnes.
Budapest: Akadémiai Kiadó. 7-9.

SZILÁGYI Miklós

2007 *A második világháborús hadifogolyemlékek a szóbeliségben*. In *Folklór és történelem* (Szerk.): Szemerkenyi Ágnes. Budapest: Akadémiai Kiadó

TENGELYI László

1998 *Élettörténet és sorseseemény*.
Budapest: Atlantisz.

TÓTH Eszter Zsófia

2003 *„Én nem istenítem Kádárt, de olyan ember volt...” Egy állami díj emlékezete munkásnők életút-elbeszéléseiben* In *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról.* (Szerk.): Rainer M. János.

Budapest: 1956-os Intézet.

UNGVÁRY Krisztián

2005 *Budapest ostroma.* Budapest: Corvina.

UNGVÁRY Krisztián – TABAJDI Gábor

2012 *Budapest a diktatúrák árnyékában.* Budapest: Jaffa Kiadó.

VAJDA András

2007 *„Világháború”: történet vagy történelem.* In *Folklor és történelem* (Szerk.): Szemerényi Ágnes. Budapest: Akadémiai Kiadó.

VASVÁRI Zoltán

2007 *Második világháborús hadifogoly narratívák és történelmi emlékezet*

In *Folklor és történelem* (Szerk.): Szemerényi Ágnes.

Budapest: Akadémiai Kiadó. 7-9.

WIGHARDT Edit

1994 *Napló pincében töltött napokról. Budapest ostroma egy diáklány élményeinek tükrében (1944. december 24-től február 18-ig).* Budapest: Magánkiadás.

ZSIDÓ FERENC

2012 *A Múlt kisajátítása. Magyar, román és cigány közösségek történelemszemléletének összehasonlító elemzése.*

Csíksereda: Pro-Print Könyvkiadó.